

לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון *

מאת

נפתלי

א

המטבע הלשוני „קונה הכל“ בנוסח הבבלי של תפילת שמונה עשרה, כפי שנתגבש גיבוש סופי וכפי שנתאזרח במנהגן של כל העדות, תופעה שתומה ומתמיתה היא התובעת הסבר. מה ראו מנסחי ברכה זו לסטות מלשון הכתוב „קונה שמים וארץ“ ולהחליפה בביטוי מחודש „קונה הכל“? איזה טעם לפגם מצאו בביטוי המקראי? אף מיקומו של התחליף תמוה הוא. הוא נותק מהקשרו המקראי „אל עליון“ ושובץ אחרי המלים „גומל חסדים טובים“. בהקשרו החדש, ביטוי זה שהוא תואר אלהי אוניברסאלי, מפסיק את רציפות תאריה' הלאומיים המציינים את מידותיו הבאות לידי גילוי בתולדות האומה: „גומל חסדים טובים“, „זוכר חסדי אבות“, „מביא גואל לבני בניהם“. מה טעם לשינויים אלה?

לחלקו הראשון של שאלתנו כבר נזקק ר"ל גינצבורג: „דעתנו נוטה שהשימוש בהכל במקום, שמים וארץ מושפע מהיונית... המושג הפילוסופי של אחדות הבריאה לא היה ידוע לדורות הראשונים, להם, השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם, ולכן, שמים וארץ שמשו להם לתאר כל הבריאה. אבל בדורות האחרונים, כלומר בזמן שהתחילו לעסוק, בחקירה' כבר עמדו על אחדותם של שמים וארץ ובמקום הביטוי העתיק: שמים וארץ השתמשו בהכל“.

כדי לקיים השערה זו נאלץ גינצבורג לשער השערה נוספת והיא „שהנוסח קונה הכל' בא לבני בבל מארץ ישראל, שרק בה התשפעה היונית לא נפסקה מימות בוא היונים לארץ עד כבישתה על ידי הערבים, אבל קשה להניח שבבבל, שהיתה רחוקה מהשפעת תרבות היונית שינו נוסח התפלה כדי להכניס בה רעיון פילוסופי“. פטורים אנו מלהיכנס לדיון בהשערות אלה. החומר החדש שדלינו מאוצרות הגניזה הקהירית יש בו כדי להוכיח, שהשינוי גובע לא מתוך הרצון לעדכן, כביכול, את לשון התורה ולהעשיר את נוסח התפילה ברעיון יווני-פילוסופי, אלא מקורו בשאיפה להימנע מלהשתמש בביטוי זה בהקשר שלפנינו. סילוקו של הביטוי המקראי היה עיקר ענינם של יוצרי הנוסח ולא טביעת המטבע החדש „קונה הכל“. זו מייצגת שלב מאוחר יותר שבו הוחזר המטבע המקראי בצורה „מתוקנת“, כמו שיהבהר להלן.

ב

הבעיה שלפנינו קשורה קשר הדוק בשאלה אחרת, שאלה בעלת חשיבות עצמאית

* מאמר זה מבוסס על דברים שנאמרו ב„כנס לחקר הגניזה הקהירית“ שהתקיים ב-כ"ב-כ"ג אדר-ב תשל"ו, באוניברסיטת תל-אביב.

1. ראה פירושים וחידושים בירושלמי, ח"ד (ניו-יורק תשכ"א), עמ' 182, והשווה אברהם גייגר, המקרא ותרגומו (ירושלים תש"ט), עמ' 51, הערה 1.

ורבת השלכות: היחס שבין שני הנוסחים היסודיים, הארץ-ישראלי והבבלי. לגבי טכסט העמידה מרובים הם הבדלי-הנוסח ביניהם, וההבדל הראשון שאנו נתקלים בו הוא: „קונה שמים וארץ — קונה הכל“. כמפורסם, גורס הנוסח הארץ-ישראלי הקדום: „אל עליון קונה שמים וארץ“ ומקובל הוא לראות בנוסחה זו אחד מסימני-ההיכר המובהקים והמהימנים ביותר, שעל פיו ניתן לזהות בלי פקפוק איזה טכסט שהוא כמיצג את הנוסח הארץ-ישראלי הקדום. ברם, כבר רמזתי במקום אחר² שהדבר טעון עיון נוסף, וכאן ארחיב את הדיבור בנידון זה. בדרך כלל, יש לזכור ולהזכיר, ששלבי ההתפתחות הקדומים של הטכסט הבבלי של העמידה עדיין לוטים בערפל ולא זכו לחקירה מדוקדקת המכוונת לחישוף הנוסחאות העתיקות של אותו טכסט טרם הגיעו לידי הצורה שנתקבלה היום בכל המנהגים. חקירה זו מן הדין שלא תסתפק ברישום הנוסחאות השונות, אלא עליה לעמוד על טיבם ומשמעותם של הניסוחים המתחלפים של אותם רעיונות-היסוד המשותפים לשני הנוסחים ותחתור להבהיר, במדת האפשר, את היחס והקשר ביניהם. דוגמה לכך תוכל לשמש הבעייה שלפנינו: „קונה שמים וארץ — קונה הכל“.

ג

כתבי-הגניזה חושפים לפנינו את העובדה, שהנוסחה „קונה שמים וארץ“ לא היתה מייוחדת לבני ארץ ישראל בלבד, אלא מצאה לה מהלכים אף במנהג בבל הקדמון. עובדה זו, ההופכת על פיה דעה מוסכמת שהיתה אחד מגופי תורה במחקר המדעי של תולדות התפילה, יוצאת כבר מטכסט הגניזה השמור במוזיאון הבריטי Or. 5557 Q, הטבעו כולו בחותמו המובהק של אותו מנהג. בקטע-גניזה זה דנתי במקום אחר³, כאן אזכיר רק את הנקודות הבולטות המעידות על בבליותו: א. נוסח הברכה הראשונה שנשתיירה בקטע שהוא כולו בבלי. ויש להבליט במיוחד את המטבעות „גומל חסדים טובים“, „זוכר חסדי אבות“ שאינם מצויים בכלל בנוסחאות בני ארץ ישראל; ב. והתשלוּבֵת⁴: „ורצה והנחיל לבניהם שבתות למנוחה“ — תשלוּבֵת הנוצצה במסורת בבליית קדומה ושנעלמה בהדרגה מן השימוש בשל התנגדותו החריפה אליה של פירקוי בן באבוי⁵, בלי ספק תוך הסתמכות על רב יהודאי גאון, ובגלל הסתייגותו של רב סעדיה⁶ ממנה, חרף העובדה שרב עמרם גאון סמך את ידו עליה⁷; ג. והכוּתֵרֵת, „זוכר לשבת“ המוצבת מעל טכסט העמידה, שעל מקורה ומשמעותה עמדתי במאמרי הנזכר⁸.

2. תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 51, הערה 23.
3. תרביץ שם, עמ' 49. הקטע פורסם שם, עמ' 51-52.
4. ראה מאמרי „לחקר מנהג בבל הקדמון“, תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 138, 142, 144-146.
5. כבר הדגשתי במאמרי הנזכר (עמ' 146, הערה 53), שהתנגדותו החריפה והקיצונית של פירקוי בן באבוי לשינוי כלשהו בברכות התפילה לא היתה מכוונת נגד מנהגי ארץ ישראל בלבד, אלא נגד כל סטייה מן ההלכה והמנהגים שהיו מקובלים בבית מדרשו של רב יהודאי גאון, שבן באבוי היה תלמיד תלמידו והוא מפליג בשבחו במדה גדושה ואדוק בו ובתורתו.
6. ראה תרביץ לו, עמ' 145 ואילך.
7. שם, הערה 51.
8. תרביץ (ראה הערה 2), עמ' 49. שם, בהערה 20, הצבעתי על תופעה מקבילה בסידורי צרפת ואשכנז בימי הביניים, שהסופרים התחילו את העמידה לימים הנוראים במלת

עדות נוספת לגירסה, "קונה שמים וארץ" בנוסח בבל מספק לנו קטע מאוסף הגניזה בספריית, "כל ישראל תברכים" בפאריס⁹ וזהו נוסחו: "... אל עליון קונה שמים גומל חסדים טובים וזכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם. למען שמו באהבה מלך מ[ושיע ומגן]¹⁰. עדות שלישית מצוייה בכתב-יד קיימברג' מהגניזה¹¹ Or. 1080, 13¹² הגורס אף הוא: "... אל עליון קונה שמים, גומל... וזכר... למען שמו באהבה מלך מושיע ומגן". שני הקטעים האחרונים מביאים אמנם את המטבע המקראי בצורה מקוטעת, "קונה שמים" בלי, "וארץ", בכל אופן יש בהם משום הוכחה להימצאותה של הגירסה, "קונה שמים (וארץ)" במנהג בבל. על משמעותה של צורה מקוטעת זו נעמוד להלן¹².

ד

ברם, מה שחשוב ביותר-יחוד להשתלשלות הנוסחה הבבלית היא העובדה שיש לה סמוכין בכמה כתבי-יד, שרווחו נוסחאות שלא גרסו לא, "קונה שמים וארץ" ולא, "קונה הכל". כתבי-יד אלה משקפים שלב השתלשלות שבו הורחק המטבע המקראי מנוסח התפילה ועדיין לא הותלף בצרוף המחדש, "קונה הכל". והרי חמשה שרידים מסיודורים נוסח בבל¹³ המכילים נוסחה זו, כולם בקיימברג', ארבעה הראשונים מאוסף טיילור-שכטר

זכרנו, ששימשה כותרת לטכסט, נכתבה באותיות גדולות וזכתה לאיורים ועיטורים צבעוניים. הריני מוסיף כאן, שההקבלה מתבטאת אף בנקודה אחרת: נוהג זה המשיך להתקיים אצל הסופרים גם במקרה שהעתיקו את תחילת הברכה עד, "זכרנו". לדוגמה: כתבי-יד פאריס 642, 97 ב קיימברג' Add. 3127. בכ"י האחרון צייר הסופר גם את מלת, "ברוך" ואת מלת, "זכרנו" צייר באמצע העמוד. לא כן, למשל, כתבי-יד פאריס 643, 15 א ופארמה 3518, שבהם לא הועתקה תחילת הברכה כלל. וכן הוא המצב בכתבי הגניזה. בקטע המויואון הבריטי Or. 5557 Q הוצבה הכותרת, "זכר לשבת", ובקטע קיימברג' (תרכ"ץ שם, עמ' 49) הכותרת, "זכר חסדים", אף-על-פי שתחילת הברכה נמסרה בהם במלואה. עיין גם א"מ הברמן, תפלות מעין שמונה עשרה (ברלין תרצ"ג), עמ' יו.

9. REJ, Alliance Israélite Universelle, IV 2 A. זהו הקטע שפורסם ע"י ישראל לוי, 1907, עמ' 237 וסומן על ידו: Lit. 2.

10. ראה להלן הערה 15.

11. קטע בן שני דפים. מכיל ישתבת, ואחר כך ויושע: (רק מרומז), קדיש (מרומז), ברכת "יצר אור", תחילת המאיר לארץ. דף ב מתחיל באמצע ה, "גאולה" (מעולם מגן ומושיע) המסתיימת: "בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם בא"י גאל ישראל". העמידה נפסקת בתחילת הברכה השנייה: "אתה גבור לעו". השאר אינו המשך. ויש לציין, שהבקשה המשיחית המשולבת בקטע זה נתקלה בהתנגדותו המפורשת של רב עמרם גאון (סדר רב עמרם, דפוס ורשא, ו, ב; מהדו' פרומקין, ח"א, עמ' 222 = מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' כ). והשווה מה שכתבתי במאמרי בקובץ Saadya Studies, מנצ'סטר 1943, עמ' 250 ואילך.

12. ראה עמ' קג ו-קיד.

13. והרי תאור קצר של הקטעים:

(1) TS 6 H 2¹. שני דפי-קלף. התנחיות הליטורגיות הן בערבית. דף א מתחיל

והחמישי מאוסף האוניברסיטה: 10 H 1⁴; 8 H 11³; H 18¹⁰; 6 H 2¹; Add. 3160². לעדותם של חמשת הקטעים הללו מצטרף עד שישי: שריד מתרגום ערבי של ברכות העמידה, TS Arabic 8¹⁰, שגם הוא אינו גורס לא, "קונה שמים וארץ" ולא, "קונה הכל". וזהו נוסחו: "... אלטאיך אלכביר אלג'באר אלמכ'יף אלקאדר אלעאלי

,ולעלמי עלמאי" (בשירת הים). "והוא רחום" לפני ברכת, "יוצר אור". הברכה גופה, המיועדת ליחיד ואינה מכילה את הקדושה, קצרה יותר מנוסחת רב סעדיה (סידור רס"ג, עמ' יג) ומכילה רק תשע מלים בלי חתימת הברכה: "המאיר לארץ ולדרין עליה המחודש בכל יום מעשה בראשית". נוסחה מעוטת מלים זו מצוייה אף בכ"י הגניזה במוזיאון הבריטי Or. 5557 A, דף ו, עמ' א (ושם: "ומחדש"). דף א מסתיים באמצע, "אהבת עולם" במלים, "ולא נכלם". דף ב איננו המשך ישר. הוא מתחיל בסוף הגאולה: "ורחם עלינו ברחמיך הרבים כי אל הנון ורחום טוב אתה יי מלך יי מלך יי ימלוך לעולם ועד. קיים עלינו... ומסתיים בא"י גאל ישראל אמן". העמידה נפסקת בסוף ברכת, "האל הקדוש".

אגב, הצורה, "ולדרין" בנו"ן משקפת מסורת עתיקה בהיגוייה של מלה זו ומופיעה בסידור רב סעדיה (שם) ובכמה קטעי־גניזה נוסף לשני הקטעים הנזכרים כאן (ראה גם אלבוגן, Studien, etc., עמ' 21). ועד כמה גדלה עקשנותה של מסורת זו תעיד העובדה שנשמרה אצל יהודה תימן, ראה תכלאל עץ חיים, ח"א, לב, א; תכלאל קדמונים (ירושלים תשכ"ד), ה, ב. אולם בתכלאל, "שיבת ציון" (, ערוך מתוקן ומוגה בידי הרב יוסף קאפח, ירושלים תשי"ב) הודפס: ול ד ר י ם . כמו כן נתקיימה בסידור נוסח פרס מאוחר, כתבי־ד אדלר 23.

(2) TS 10 H 1⁴. שני דפים מסידור ערבי. מתחיל, "אהובים ורוממו לאל" באמצע ה, "גאולה" ומסתיים בסוף ברכת השנים. ה, "גאולה" כוללת את הפיסקה, "מפי עוללים ויניקים" ואת הבקשה המשיחית, "קיים עלינו", ומסתיימת, "גאל ישראל אמן". והשווה סידור רס"ג עמ' לה, שורות 4—7. על שתי התשלובות הנזכרות ראה מאמרי הנזכר בהערה 11, עמ' 250—252, 275. נציין שלוש נוסחאות נוספות בקטע זה הואיל והן מופיעות גם בקטעי־גניזה אחרים הנידונים במאמר זה. בברכת, "אתה חונן" גורס הקטע רק שני כינויי־חכמה: "חנינו דעה ובינה", וכן הוא בכתבי־יד קיימברג': TS 8 H 9¹², Add. 3160², TS 8 H 11³ (בשלתם: חנינו מאתך). ברכת השנים פותחת, "ברכה (במקום הנוסח המקובל: ברך) עלינו", וכ"ה בכ"י ט"ש הנזכר אחרונה. אמן אחר ברכת, "גאל ישראל" מצוי גם במספרים 1, 4, 5, וזהו בהתאם עם דעת רב סעדיה המונה ברכה זו בין חמש הברכות שהיחיד עונה אמן אחר ברכת עצמו (סידור רס"ג, עמ' מג, שורות 3—6). אולם בקטע TS NS 230³⁵ אין אמן בסיום הברכה (להלן הערה 18), ובכ"י אדלר (להלן נספח ג) דורש עניית אמן מצד הצבור. ומעניין הוא שכך נהג גם אחד מגדולי חסידי אשכנז, ר' אלעזר מורמס, לענות אמן אחר עצמו בברכה זו, לפי עדות תלמידו רבנו אברהם ב"ר עזריאל (ערוגת הבושם, ח"א, עמ' 236). ועל הבעייה בכללה ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 1207—1208.

(3) TS 8 H 11³. כתבי־יד זה מכיל תפילת שמונה עשרה נוסח בבל בשלמותה. נציין שבמקום, "אתה קדוש" הוא גורס, "לדור ודור נגיד גדלך", אולם ה, "קדושה" אין בו. בניגוד לסידור רב סעדיה (עמ' יח) זכמה כתבי־גניזה (לדוגמה: TS 8 H 9¹²) להלן

אלמחסן אלמג'יד דאכר חסנאת אלאבא אלצאלחין... ולי כלפיהם בעדהם¹⁴ אלמלך אלמג'ית אלנאצר... "קטעים אלה זהים בעיקרי הנוסח: "...האל הגדול הגבור והנורא אל עליון גומל חסדים טובים וזכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם מלך מושיע ומגן ברוך...". כלומר: "כולם גורסים", "זוכר" בלי ו' החיבור, אינם גורסים את המלים, "למען שמו באהבה" ואינם מכילים אלא שלושה כינויים¹⁵ לפני חתימת הברכה: "מלך מושיע ומגן".

תוספת חיזוק מקבלת הנוסחה האמורה ממקור רב־חשיבות: משרידים מסידור

הערה (15) המנסחים ברכת ירושלים בנוסח הדומה לנוסח ארץ ישראל: רחם יי אלהינו וכו', גורס קטע זה נוסח קצר המצוי (בשנוי קל) בסדר רב עמרם כ"י או"פ (= מהדורת פרומקין, ח"א, עמ' 253): על ירושלים עירך ברחמים תשוב ותבנה אותה בניין עולם בא"י בונה ירושלים.

(4) TS H 18⁴⁸ מכיל שני דפים בודדים מסידור ערבי. הוא מתחיל במלים, "בהם ובאלהיהם" ב, גאולה" (ראה סידור רב סעדיה, עמ' מז, שור' 10) המכילה את הפיסקאות, "מפי עוללים ויונקים" ו, "קיים עלינו" ומסתיימת, "גאל ישראל אמן" (ראה תאור כ"י מספר 2). דף א מסתיים בתפילת שמונה עשרה במלים, "אתה גבור". דף ב מתחיל בסוף העמידה: "במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל". אחר כך: קידוש ליל סבת קבל אלטעאם יקול (קידוש ליל שבת לפני הסעודה, יאמר) ויכולו (הטכסט ניתן במלואו) ת'ם יקול (אחר כך יאמר) בא"י אמ"ה המוציא לחם מן הארץ. בא"י אמ"ה אשר קדשנו ורצה בנו שבת קדשו באהבה הנחילנו זכרון למעשה בראשית זכר ליציאת מצרים כי בנו בחרתה ואותנו קדשתה מכל העמים ושבתות קדשך באהבה הנחלתנו בא"י מקדש השבת. אחר זה: ויזיד (ויוסיף) פי ברכה מזון פי רחם: רצה והחליצנו יי אלהינו בכל מצותיך ומצות יום השביעי הגדול והקדוש הזה כי יום גדול וקדוש הוא לפניך נשבות בו וננוח בו כמצות רצונך ואל יהי צרה ויגון ביום מנוחתינו ובנה ירושלם בקרוב וכול' (השווה סידור רס"ג, עמ' קג). הקטע ממשיך בתאור ברכות הנהנין. והשווה הערה 29.

(5) Add. 3160². הקטע מתחיל, "המעריב ערבים" ומסתיים במלים, "רפאנו יי ונרפא". ההנחיות הליטורגיות הן בערבית. "אמת ואמונה" כוללת, "מפי עוללים ויונקים" ו, "קיים עלינו" ומסתיימת, "גאל ישראל אמן". (השווה תאור כ"י מספר 2).

14. כ'לפיהם בעדהם = לזרעם אחריהם. זוהי גם גירסת סידור רב סעדיה, עמ' יח. אולם בקטע הגניזה המקביל, שציינתיו א לב, גורס: "לבני בניהם", ראה מאמרי הנזכר בהערה 11, עמ' 264. בנוסחי פרס וכפא נתמזגו שתי הנוסחאות: לבני בניהם ולזרעם אחריהם, ראה פינקלשטיין The Development of the Amidah, JQR, 16, (1925—1926), 142. 15. הגירסה בת שלושת הכינויים מצויה אף בסידור רס"ג, עמ' יח, והיא הרווחת בכתבי־הגניזה. ארשום ארבעה קטעים נוספים מגניזות קיימברג: TS 8, TS 9¹², TS 8 H 3160², Add. 3160², TS Arabic 37², H 10². אף בכתבי־יד אירופיים עדיין מופיעה לפעמים גירסה קדומה זו, למשל: כתבי־יד פאריס 632, דף 24 א. נוסחה זו הניתנת בנקל להרחבה, נרחבה במנהגים השונים ובמנהג רומניאה הגיע מספר המלים לשמונה: "מלך [רחמן אל חי גואל עוזה] ומושיע ומגן" (ראה ספר זכרון ליצחק בן־צבי, ירושלים תשכ"ד, ח"א, עמ' רטו), ובנוסח פרס לתשע: "מלך [רחמן אל חי גואל עוזר סומן] מושיע ומגן" (JQR, כרך י, עמ' 606). והשווה גם הערה 18.

בבלי שהחלק ההלכתי וההנחיות הליטורגיות שבהם כתובים ארמית ומספר מלים בודדות אף מנוקדות ניקוד בבלי או ניקוד כפול, בבלי וטברני. דפי-הקלף של כתב-יד חשוב זה נתפזרו באוספי הגניזה השונים, ועד עכשיו גודמנו ליד שניים באוסף אדלר, שניים באוסף ספרד ושניים בקיימברידג'. ששה דפים אלה משלימים זה את זה ומאווים טכסט רצוף¹⁶ המלווה, "תיקונים" בין השורות ובגליון מיד אלמוני, שניסה להתאים את נוסח התפילה שבהם עם הנוסח שהוא דבק בו ושגור בפיו. הברכה הראשונה נבדלת מנוסח ששת כתבי-היד האחרים בעיקר בזה שהיא גורסת את המלים, "למען שמו באהבה". כמרומו, נעדרים בה הן הנוסחה המקורית והן תחליפה, אולם המלים, "קונה הכל" נוספו בין השורות על-ידי המגיה האלמוני.

השלב האחרון בהשתלשלות הנוסח היא הגירסה שהשתרשה בכל הנוסחים: המטבע המקורי, "קונה שמים וארץ" הוחלף בצרוף, "קונה הכל", ולא זו בלבד אלא שצרוף זה הורחק משכנו במקרא, "אל עליון" ושובץ אחרי המלים, "גומל חסדים טובים". ברם, שני טכסטים, לפי שעה, אחד בפאריס¹⁷ והשני בקיימברידג'¹⁸, מעידים על שלב-ביניים שבו התחליף, "קונה הכל" עדיין לא הופרד משכנו: "... אל עליון קונה הכל גומל חסדים טובים...".

ה

כלל זה נקוט בידך: כל מקום שאתה מוצא שתי נוסחאות שונות מתחרות זו בזו, לא יימלט שלא תמצא תרכובת של שתיהן במקום מן המקומות. אף במקרה שלנו נוצרה תרכובת של שתי הנוסחאות, המקורית ו, "מתוקנת": "... אל עליון קונה שמים וארץ גומל חסדים טובים (ו) קונה הכל...". זהרי שני קטעי-גניזה שנקטו בנוסחה מורכבת זו שחתם הפשרה בולט בה: TS 8 H/14¹⁹ וכתב-יד²⁰

16. עיין נוסח ג.

17. בספרית, "חברת כל ישראל חברים" (Alliance Israélite Universelle), IV A 3. הקטע פורסם ע"י ישראל לוי, שם, עמ' 240, וסומן על ידו: Lit. 3.

18. TS NS 230⁸⁸. דף אחד המתחיל באמצע התפילה, "קיים עלינו": "הוא ירחם עלינו הוא ירוח מהרה מכל צרותינו הוא יושיענו הוא יפדנו יגאלנו גאלה שלימה קרובה ויושיעינו למען שמו הגדול והקדוש כאשר גאל את אבותינו ממצרים כן יגאלנו וכתוב גאלינו יוי צבאות שמו קדוש ישראל ברוך אתה יוי גאל ישראל. יוי שפתי... תהלתך. ברוך... והגורא אל עליון קונה הכל גומל... חוכר... מביא... למען שמו באהבה מלך רחמן חי עוזר ומושיע ומגן... אתה גבור... רב להושיע משיב הרוח ומוריד הגשם... מתיר אסורים ומשען לאביונים ומקיים". כאן נפסק הקטע. על-דבר הכינויים סמוך לחתימת הברכה הראשונה, ראה לעיל הערה 15. גירסת קטע זה הכולל ששה כינויים מופיעה בכמה קטעי-גניזה: REJ 53 (1907), עמ' 240, מס' 4; סידרה החדשה של אוסף טיילור-שכטר: 159⁶, 159⁹, 71¹⁰⁵. כולם שייכים לטיפוס מזרחי מסויים שעדיין מצפה לזיהוי ולהגדרה.

19. פורסם ע"י עזרא פליישר, "סיני" סג (תשכ"ח), עמ' רמ. השווה תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 48 ואילך.

20. הקטע מכיל חמשה דפים. מתחיל, "שמע ישראל" ומביא את כל שלושת פרקי קריאת שמע.

IS 8 H 9²². גירסת שניהם זהה גם ביתר פרטי הנוסח: אינם גורסים „למען שמו באהבה” ומכילים רק שלושה כינויי-ה': מלך מושיע ומגן. על סמך ממצאי הגניזה שהובאו כאן יש אפוא לקבוע בוודאות, שלפנינו צרוף של שתי נוסחאות, ששתיהן רווחו במנהג בבל עצמו, ולא תופעה של מיזוג נוסחה ארץ-ישראלית עם נוסחה בבילית.

1

עדות מעניינת ומאלפת להתמודדות המתפללים במטבע הנידון היא העובדה, שהיו שחשבו לתקנו על-ידי השמטת מלת וארץ ונקטו בנוסח מקוטע: „אל עליון קונה שמים”. הנתקל בהשמטה זו במקום אחד נוטה להתעלם ממנה ולראות בה טעות סופר סתם²¹. אולם כשהוא מגלה אותה במקור שני מתעורר בו הספק שמא כוונה מיוחדת טמונה בהשמטה זו, אשר טעם לה ומשמעות לה. וכשמתגלה מקור שלישי נהפך הספק לוודאי. והנה הגירסה המחסרת מלת „וארץ” המופיעה בשני קטעי-גניזה בקיימברידג' ובפאריס נשתרבה גם לכתב-יד אוכספורד של סדר רב עמרם בנוסח²² „בשמת כל חי”. המהדיר, אריה ליב פרומקין²³, התעלם ממנה לגמרי ומבלי להעיר אפילו על גירסת המקור שלפניו הדפיס במהדורתו: „קונה שמים וארץ”. גם דניאל גולדשמידט, שההדיר את סדר רב עמרם במהדורה מדעית²⁴, לא ייחס להשמטה זו

אחר כך באה העמידה בשלמותה מ„יי שפתי תפתח” וכי' עד יהיו לרצון וכי'. אחר העמידה תחנון קצר זה: „שמע ישראל... אחד. אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד. חטאנו צורינו סלח לנו יוצרנו. רחום וחנון חטאנו לפניך רחם עלינו”. כאן מסתיים הקטע ונראה שגם התחנון מסתיים במקום זה, שהרי יש עוד רווח בשורה והסופר לא השתמש בו. והרי פרטים אחדים מנוסח העמידה: „... אל עליון קונה שמים וארץ גומל חסדים וקונה הכל וזכר... ומביא גואל לבני בניהם מלך מושיע [ומגן]... ברכה עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטובה ולברכה וברכה כשנים הטובות זתן ברכה במעשה ידינו בא” מברך השנים. השיבה שופטינו... כבתחילה וישפטו עמך בצדק וענייך באמונה בא” [מלך אותם] צדק ומשפט. במקום „ולירושלים” הוא גורס „רחם” כמו בסידור רס”ג. ברכת „את צמח” אינה פותחת, כמקובל, במלת „את” אלא: „צמח דוד עתה תצמיח”. השווה לעיל הערה 13 מספר 2.

21. עי' לעיל עמ' צט. קטע פאריס צוטט עי' אלבוגן, Der jüd. Gottesdienst, עמ' 518 (תרגום עברי: התפילה בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל”ב, עמ' 393, הערה 7) וגדליהו אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ח”ב, עמ' 129, הערה 9. שניהם לא הרגישו בחסרון מלת „וארץ”. לעומתם, יוסף היינמן (שחשב שלפניו קטע מסידור רב סעדיה), כן הרגיש בחסרון זה ונטה ליחסו לאידייקנותו של הסופר: „ויש מקום לפקפק במידת הדיוק של סופר הקטעים (או של קודמיו). כך, למשל, מצויה בברכת אבות הגרסה: „אל עליון קונה שמים (כך!) גומל חסדים טובים וזכר חסדי אבות”, שקשה לקבלה כאותינטית” (תרכיץ לה, תשכ”ה, עמ' 264).

22. כתב-יד זה גורס את הפיסקה: מי ידמה לך ומי ישוה לך וכי', שאינה מצוייה בשני כתב-יד האחרים (מאוזיאן הבריטי וחולצברגר). ועוד נדון בפיסקה זו להלן, הערה 65.

23. ראה סדר רב עמרם השלם, ח”ב, עמ' 48.

24. סדר רב עמרם גאון, ערך ומיגה על-פי כתבי יד ודפוסים עם השלמות, שנויי נוסחאות

שום חשיבות, אולם ייזכר לטוב על שלכל הפחות הכניס תיבת וארץ בסוגריים מרובעים לרמוז על חסרון במקור ועל השלמת המהדיר. ועוד נשוב לדון במשמעותה של השמטה זו.

ז

המטבע „קונה שמים וארץ“ נתקיים, כידוע, עד היום בברכת אבות הפותחת את „ברכה אחת מעין שבע“ הנהוגה בליל שבת בכל הנוסחים. גם במקום מוצנע זה — הברכה נאמרת רק פעם בשבוע ואינה מיועדת לקהל אלא לשליח צבור בלבד — לא נמלט מהמגמה השלילית נגדו ונגזר עליו או חיסול גמור או שינוי-נוסח: שילוב מלת „ברחמיו“ חיסולו והמרתו בביטוי המחדש „קונה הכל“ מצינו בסידור רב סעדיה גאון. אמנם בעותק השמור בספריית בודליאן באוכספורד (= מהדורת הדפוס)²⁵ מופיע המטבע הנידון בתיקון-לשון: „קונה ברחמיו שמים וארץ“ — ועוד ניחד את הדיבור על תפוצתו ומשמעותו של תיקון-לשון זה — אולם לפי כתב-יד הגניזה אדמא²⁶ נקט רב סעדיה גם כאן בנוסחה המקובלת „קונה הכל“: „אל עליון גומל חסדים טובים וקונה הכל מגן אבות בדברו...“ ואם עד עכשיו היה אדמא כתב-יד היחיד שהכיל גירסה זו, הרי יש בידינו כעת להוסיף קטע-גניזה אחר, שלא היה לפני מהדירי הסידור²⁷: TS 8 H 16²², שגירסתו זהה עם גירסת אדמא. נמצאנו למדים, שנהג הגאון בעיקביות לגבי המטבע השנוי במחלוקת והסירו גם במקום זה. וגירסה זו אינה מיוחדת לסידור הגאון בלבד; היא מצויה בשרידים מסידורי-תפילה בבליים שנשתתירו בגניזה. ארשום שלושה:²⁸ TS. NS. 123, קטע בן שני דפי-קלף קרוצים ובחתי מצטרפים; ²⁹ TS. NS. 125, קטע בן שני דפים²⁸; שבעה דפים באוסף הגניזה בשטראסבורג²⁹, מספר 4077/145.

ומבוא, ירושלים תשל"א, עמ' ע.

25. סידור רב סעדיה גאון, עמ' קכ.

26. שם בחילופי-נוסחאות.

27. הקטע מכיל שני דפי-נייר רצופים ומשתרעים מסוף „ושמרו“, עמ' קיב, שורה 9 עד

„אלאתאכאם“, עמ' קטז, שו' 10.

28. וזה לשונו: „... אל עליון גומל חסדים טובים וקונה הכל מגן אבות בדברו מחיה מתים במאמרו המלך הקדוש אין כמוהו המניח לעמו בשבת קדשו... ונודה לשמו בכל יום תמיד מעון הברכות אדון השלום מברך השביעי מקדש השבת ומניח בקדושה לעם מדשני עונג זכר למעשה בראשית. אלהינו ואלהי אבותינו... עמוד ב אינו המשך. והשווה ההערה הבאה.

29. כתב-יד מכיל שבעה דפים קטנים מתפילת ליל שבת. הוא פותח: [מאהבתך], „יי אלהינו שאהבת“ (היינו תפילה „(1)מאהבתך“ שהית נהוגה במנהג בבל במקום „אתה קדשת“) עד סוף העמידה. אחריה בא: „ויכולו“ וברכה אחת מעין שבע. הקטע גורס: „מעון הברכות אל ההודאות אדון השלום“. ואחר כך: „קדוס לילה אלסבת (קדוש ליל שבת), הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו. מרשות רבותינו ויגיונו (ויענו) מרשות השמים“. ברכת בורא פרי הגפן. נוסח הקידוש כמו בכ"י קיימברג⁴⁰ TS H 18 (לעיל הערה 13, מס' 4), אלא שהוא גורס: „ושבת קדשו באהבה הנחילנו זכרון למעשה בראשית (שלוש מלים אלו

ח

בהתאם עם הכלל שהוזכר למעלה, אנו פוגשים גם במקרה שלפנינו, כמו לגבי ברכת „אבות“ בעמידה היומית, את התופעה הליטורגית של הרכב שתי הנוסחאות המתחרות זו בזו: „... אל עליון קונה שמים וארץ גומל חסדים טובים (ו) קונה הכל מגן אבות בדברו...“. ואף כאן יש להדגיש, שלפנינו הרכב של שתי נוסחאות שהיו נהוגות בקהילות בבליות עצמן.

זכתה נוסחה מורכבת זו שהרמב"ם סמך את ידו עליה והכניסה לתוך חיבורו הגדול (הלכות תפילה פ"ט, ה"י). אמנם בספרי הדפוס של ה„משנה תורה“ וגם במספר גדול של כתבי-יד אירופיים³⁰ הותלפה בגירסה: „קונה (ברחמיו)³¹ שמים וארץ“, אולם בכתבי-יד אוכספורד המפורסם³², מספר 577, מופיעה הנוסחה המורכבת. והאיל וכתב-יד זה נושא את חתימתו של הרמב"ם והוא מעיד עליו שהוגה מספרו, אין לפקפק במקוריותה. סיוע וסעד לכך ניתן למצוא בעובדה, שהיא מופיעה גם בכתבי-יד תימניים³³ של ה„משנה תורה“. חיבור זה הגיע לתימן עוד בחיי הרמב"ם³⁴ וידוע

הושלמו בגליון) היא תחילת מקראי קדש זכר ליציאת מצרים“. הקטע מסתיים באמצע „במה מדליקין“: רבי עקיבה אומר טהורה.

ע"ד הפורמולה „מרשות רבותינו“ ועניית הנוכחים „מרשות השמים“ ראה גם נוסחאות הקידוש שנתפרסמו ע"י מרמורשטיין, MGWJ, 69 (1925), עמ' 361 ואילך. היא היתה נהוגה גם לפני ברכת המזון, ראה א"מ הברמן, „ברכות מעין שלוש ומעין ארבע“ ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ה, עמ' גו, ולפני ההבדלה, ראה שריד מסידור ארצישראלי שנתפרסם על-ידי מ' זולאי, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 303. וע"י ספר הפרדס (מהדו' עהרנרייך), עמ' ריב ושבלי הלקט השלם, סי' קמ. במנהג ארם צובה (חלב) נהגו כזה גם לפני ברכו הן בתפילת שחרית והן בתפילת ערבית. למשל, בתפילת מעריב לשבת אחרי מזמור שיר ליום השבת המסתיים ימלוך יי לעולם... הללויה. ויקול (ויאמר) מרשות רבותינו, ויקול יוי הושיעה המלך יעננו ביום קראנו ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה, רבנו ברכו את יוי המבורך (סידור חלב, כ"י או"פ, 1146, עמ' 43 ב, 49 ב, 68 א). ויש לציין שהמנהג לתמר „רבנו ברכו“ היה נהוג גם בפרס, ראה קטעים מסידור פרס, כ"י גסטר במוזיאון הבריטי Or. 10576, דף כו, ב ואדלר, גנוי פרס ומדי, עמ' 26. וראה גם ש' אסף, ספר דינבורג, ירושלים תשי"ט, עמ' 119 ומה שהביא שם מספר „השומר אמת“ לר' אברהם חיים אדאדי, והשווה זה עם מה שכתב ר' יוסף חיים, בן איש חי, ח"א, פרשת כי תצא, כח, ב, סי' יח.

30. ראה דפוס רומי לפני רמ; כ"י אוכספורד: 568, 569, 575; קיימברג': 1564 Add. (נכתב בשנת 1242); פארמה: 1247/1, 339, 626. כולם גורסים „קונה שמים וארץ“ בלי „ברחמיו“.

31. ראה נספח ב.

32. הספרות על כ"י זה נרשמה על-ידי ש"ו הבלין במבואו למהדורת צילום של „משנה תורה“ דפוס ר' משה ן' שאלתיאל (ירושלים 1975), עמ' 4, הערה 28.

33. לדוגמה: כ"י האוניברסיטה העברית י"ם: Heb. 8° 1095 (נכתב 1482), Heb. 8° 1153; כ"י ששון: 1011, 1043.

34. הרמב"ם באגרתו לחכמי לונלי כתב: „... ובכל ארץ תימן... וכבר התנדבו מהם אנשים

הוא, שהסופרים בתימן הצטיינו בנאמנותם למקור ובדייקנות העתקתם, בניגוד לסופרים בארצות אחרות שנהגו תופש במקור, במיוחד לגבי תפילות וברכות שהיו שגורות בפה. זאת ועוד, הנוסחה הנידונה נתקבלה בנוסח התפילה של יהודי תימן³⁵, ומן המפורסמות הוא, שגדולה היתה דבקותם בסדר התפילה של הרמב"ם.

במבט ראשון אנו נוטים, אולי, להטיל ספק באותנטיות הנוסחה המורכבת מבחינה אחרת: אנו מהססים להניח שנוסחת-כלאיים זו שחזתם הפשרה בה מזדקר לעין קיבלה את הסכמתו של הנשר הגדול. אולם תהור ספק זה אינו מוצדק כלל וכלל. אל לנו לשכוח, שהפשרה מהווה גורם רבי-חשיבות בעיצובן של התפילות והברכות ובהשתלשלות נוסחן. כמה צירופי-נוסחאות פשרניים מקורם בתקופת התלמוד, כידוע. ובנוגע לרמב"ם יכולים אנו להצביע על נוסחאות-פשרה אחרות בנוסח התפילה שלו³⁶, ואפילו על מקרים שהרמב"ם גופו הוא מחולל הפשרה³⁷.

ט

ביחס ל„ברכה אחת מעין שבע“ נפגשנו עד כה בשלוש שיטות. אחת המקיימת את הנוסחה המסורתית, שנייה המחליפה אותה ב„קונה הכל“ ושלישית המצרפת את שתי הלשונות לנוסחה אחת. הגניזה מאפשרת לנו להוסיף שיטה רביעית, והיא נוסחה שאינה גורסת לא „קונה שמים וארץ“ ולא „קונה הכל“. נוסחה זו עולה בקנה אחד עם שבעת הקטעים שהוזכרו למעלה בקשר עם העמידה היומיומית, שאף הם אינם כוללים לא את המקור ולא את תחליפו. ההבדל הוא, שהנוסחה הנוכחית מרחיקה לכת עד כדי השמטת הצרוף המקראי כו לו³⁸, לרבות את מרכיבו הראשון: „אל עליון“. לנוסחה קיצונית זו אין, לפי שעה, אלא עדות בודדת בלבד. היא מזדמנת בקטע של שני דפים קרוצים מסידור בבלי בסידרה החדשה של אוסף טיילור-שכטר "TS. NS. 271.

בעלי ממון יברכם אלי"נו ושלחו שלוחים וקנו נוסחאות מן החבור ונתנו נסחה בכל גבול וגבול" (אוצר נחמד לגיגור, ב, תרי"ז, עמ' 4). והשווה גם א' קופפר, תרביץ לט (תש"ל), עמ' 182, וראה גם מאמר תחית המתים (מהדו" מ"ד רבינוביץ), עמ' שנה, ודברי יחיא צאלח: „ספרי הרמב"ם שבידינו כ"י מקובל בידינו שנעתקו מספרי היד שכתב רמב"ם בעצמו" (תכלאל עץ חיים, ח"ג, עמ' פו, א).

35. תכלאל עץ חיים, ח"א, קט, א (עם „ברחמיו"); סידורייתימן כתבייד: או"פ 1145 (בלי „ברחמיו"), 2703 (עם „ברחמיו"); ששון: 1143 (בלי „ברחמיו").

36. למשל: הפשרה בין המנהג וההלכה שנקט בה הרמב"ם לגבי ברכת „ברוך ה' לעולם אמן ואמן" וסיים את ברכת „השכיבנו" בלי טופס ברכה, עי' מאמרי „פרקים בתולדות התפילה והברכות", „סיני" תשל"ה, עמ' קל-קלג. כמו כן הרכב נוסחת „אתה אחד" ונוסחת „הנח לנו" בעמידת מנחה לשבת (סדר התפילה של הרמב"ם, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ח"ז, עמ' 203).

37. ראה הפשרות שהציע הרמב"ם בעניין שינוי ברכות קריאת שמע על ליל שבת ולמוצאי שבת, תשובות הרמב"ם (פריימן), עמ' 53; מהדורת יהושע בלאו (ירושלים תש"ך-תשכ"א), עמ' 330, ובעניין אמירת „ויכולו" בליל שבת לפני התפילה ולאחריה, פריימן שם; בלאו, עמ' 326 ואילך. ואכמ"ל.

38. עי' להלן פייסקה י.

הקטע מכיל את תפילת ליל שבת, סוף העמידה, פסוקי „ויכולד” שלאחריה וברכה אחת מעין שבע. הסופר מוסר את נוסח התפילות בשלמותן בלי שום קיצור. וזו היא נוסחתו: „... האל הגדול הגבור והנורא מגן אבות בדברו...”. לאור ההתלבטויות במטבע המקראי, ברור הוא שלפנינו חוליה נוספת בשרשרת אותן התלבטויות, שחתרו להתנער ממטבע זה גם בברכה אחת מעין שבע.

9

ומכאן אנו באים לנוסחה תמוהה אחת הבולטת ממש בורותה והאומרת דרשני. היא מצוייה בשני מקורות שונים זה מזה: במהדורת הדפוס של סידור רב סעדיה ובנוסח פרס³⁹. ברכת „אבות” הפותחת את השבעתא לחג השבועות בסידור הגאון⁴⁰ כוללת את הנוסחה הבאה: „... אל עליון רם ומושל על כל זקונה ברחמי שמים וארץ”. גירסה דומה מופיעה בעמידה היומית במנהג פרס: „... אל עליון מלך רם מושל על כל גומל חסדים טובים וקונה הכל”.

כיצד ניתן להסביר התהוותה של נוסחה מתמיהה זו? עיון קל מלמדנו, שהמלים „מלך רם מושל על כל” אינן אלא פירוש למטבע המקראי:

אל עליון קונה שמים וארץ
מלך רם מושל⁴¹ על כל

וההשערה מתבקשת כמו מאליה שעניין לנו כאן עם נוסחה מתורגמת שנועדה מלכתחילה לדחוק לגמרי את המטבע הנידון כולו, כולל המלים „אל עליון” ולשמש תחליף לו. וכבר ראינו, לגבי ברכת אחת מעין שבע, שבאמת קיימת היתה נוסחה המשמיטה אף את המלים „אל עליון”. הנוסחה המורכבת הכלולה כעת בסידור הגאון הנדפס מייצגת צרוף של אותה נוסחה מתורגמת עם המקור שאותו היא באה לפרש ולדחוק (ומעניין הוא, שאפילו המקור מופיע כאן בתיקון-לשון, בתוספת מלת „ברחמי”). כבר הצבענו לעיל על תהליך דומה: צרוף לנוסחה אחת של „קונה שמים וארץ” עם התחליף הפרשני שלו „קונה הכל”. מאלף ביותר הוא הנוסח המעורב בסידור פרס. בו צורפו הנוסחה המתורגמת עם הנוסחה „קונה הכל”, שגם היא גופה אינה אלא נוסחה פרשנית אחרת. נמצא, המטבע המקורי „קונה שמים וארץ” נדחה לגמרי ושני תחליפים שונים, „מושל על כל” ו„קונה הכל” לקחו את מקומו.

ציינו בהבלטה, שהנוסחה הפרשנית הנידונה מופיעה במהדורת הדפוס של סידור רב סעדיה. כוונתנו היתה לרמז שאין ליחס גירסה זו לגאון. אין להעלות על הדעת שסמך את ידו לתוספת זו לתואריה המקובלים, דבר העומד בניגוד בולט לעמדת חז”ל כלפי ריבוי בתוארי-השבח בתפילת שמונה עשרה שגינהו נמרצות. ועוד: ראינו שרב סעדיה סילק את הביטוי „קונה שמים וארץ” גם בנוסח „ברכה אחת מעין

39. ראה א’ אדלר, JQR, ח”י (1898), עמ’ 606.

40. סידור רס”ג, עמ’ קפד. בשבעתא זו הכניס הגאון את האזהרות שלו, אנכי אש אוכלה” (שם, עמ’ קצא).

41. תרגום הביטוי „קונה = מושל” הוא בהתאמה עם תרגום רב סעדיה על התורה (בראשית יד, יט): „מאלך אלסמאואת ואלארץ” = בעלים של שמים וארץ. והשווה תרגום אונקלוס ורמב”ן.

שבע" ואין להניח שנתג בחוסר-עיקביות והתירו לבוא בקהל דווקא בפתיחה לשבעתא הנוכרת. ברם, אין אנו זקוקים לטיעונים אלה כל עיקר. קיימות ראיות חותכות, שהשבעתא כולה לא היתה כלולה בסידור הגאון המקורי והימצאותה בכתב-יד אא (= מהדורת הדפוס) יש לזקוף על חשבון אחרים, המצטיק או המעבד. למסקנה זו כבר הגיע בנימין קלאר במחקר על סידור הגאון שהופיע סמוך לפירסומו של הסידור⁴². קלאר התבסס על הוכחות פנימיות בלבד; קטע גניזה מקביל לא היה בידו כדי לבדוק את מסקנתו לאור כתב-הגניזה של הסידור. אנו יכולים כעת לאשר מסקנתו על-ידי שלושה קטעי-גניזה חדשים: TS. Arabic 36³¹⁶; TS. Ar. 47³⁸⁰; Add. 3154⁵. בשלשתם נעדרת השבעתא הנוכרת. הווה אומר שגם נוסח ברכת „אבות" הפותחת את השבעתא לא יצאה מתחת יד הגאון ומקורה במקום, ששם היתה נהוגה אותה נוסחה מורכבת.

יא

וכאן עלינו לחזור לשאלה: איזה טעם לפגם מצאו חכמי בבל במטבע המקראי עד שראו את עצמם מצווים ועומדים להרחיקו מנוסח התפילה או לתקנו בדרכים השונות המשתקפות בחילופי-הנוסח וגלגוליו שעמדנו עליהם? בחיפושנו תשובה לשאלה זו אנו עומדים לפני קיר אטום. תעלומה אופפת את הנימוקים המזמנים ביסוד אותם שינויים. המקורות שותקים ואינם מגלים כלום. גם במחקר התפילה המודרני אין להסתייע לפתרון הבעייה: חוקרי התפילה⁴³ מסתפקים בקביעה עובדתית, שבבבל נשתנה הנוסח בלי כל נסיון שהוא לפענח את חידת השינוי. באין ידיעות מפורשות על כרחנו אנו זקוקים להשערות ואין אנו פטורים מלהתחמק מהן. להלן יוצע פתרון שלפי דעתי יש בו כדי לענות על שאלתנו, ויבורך מי שיבוא ויציע הסבר מתקבל על הדעת יותר.

נראה שהמניעים שהזיקו שינויים אלה נעוצים בפרשנות מדרשית של המלים „קונה שמים וארץ". חכמי האגדה העניקו להן משמעות נועזת החורגת לחלוטין מפשוטו של מקרא. מלים אלה אינן מתייחסות אל „אל עליון" ואינן משמשות תואר-

42. קרית ספר יח (תש"א-תש"ב), עמ' 347 (= מחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, תל-אביב תשי"ד, עמ' 143).

43. ראה אלבוגן Gottesdienst, תרגום עברי: התפילה בישראל וכו', עמ' 34; קוהלה, HUCA, I (1924), 395; פינקלשטיין, JQR, XVI (1925-1926), 27. גם המעודכנים את ספרו של אלבוגן לא היה בידיהם להוסיף דבר. לעומתם, בעל „עמק ברכה" (סידור צלותא דאברהם, ח"א, עמ' רעב) לכל הפחות מנסח את הבעייה: „לכאורה קשה למה לא יסדו אנשי כנה"ג הלשון כאן כלשון הכתוב (בראשית יד) אל עליון קונה שמים וארץ, וכמו שיסדו זה הלשון בברכה אחת מעין שבע, ולמה הפסיקו עם „גומל חסדים טובים", ושינו הלשון מ„קונה שמים וארץ" לומר „קונה הכל". וכן ר' ברוך הלוי עפשטיין, בעל „תורה תמימה": „גומל חסדים טובים וקונה הכל. לכאורה סמיכות מדות אלה אינה מכוונת, וגם אין מקבילות זו לזו, כי גמילות חסדים היא מדת החסד והטבה, וקנין הכל הוא ממעלת היכולת ואין להם יחס זה לזה" („ברוך שאמר", תל-אביב 1970, עמ' קטז). שני המתבררים הללו מנסים ליישב את הקושי לפי דרכיהם הם.

אלהים אלא מהות כינוי לאברהם אבינו ש, נעשה שותף בבריית העולם" ⁴⁴, שהקב"ה, הקנה לו שמים וארץ", שמו אדון על עולמו" ⁴⁵ והשליטו על, העליונים והתחתונים" ⁴⁶. לשון אחרת: אברהם אבינו ולא הקב"ה מתואר כאן כ, קונה שמים וארץ" ⁴⁷.

אחדים ממפרשי המדרש התקשו בשאלה, כיצד ניתן ליישב פירוש זה עם לשון הכתוב. מחמת קושי זה ניסו להוציא את דברי המדרש ממשמעותם הגלויה ⁴⁸. מסתבר להנחה, שחכמי האגדה השתמשו כאן בשיטת ה, סרוס" (, מקרא מסורס"): ברוך אברם קונה שמים וארץ לאל עליון. שיטה זו מהווה מידה פרשנית לגיטימית בפרשנות המקרא בכלל, ולאו דווקא בתחום המדרש ⁴⁹. בוא וראה שאחד מפרשני ימי הביניים ראה בסרוס זה את פשט הפסוק. ואם אמנם המלים, ש, שמים וארץ" נתפרשו על ידו ברוח פילוסופי, הרי בתפיסה התחבירית של הפסוק, שהוא עיקר ענייננו, הלך בעקבות בעלי המדרש, מבלי להסתמך עליהם, וראה בביטוי, קונה שמים וארץ" תואר לאברהם אבינו ⁵⁰.

44. ב"ר מג, ז, מהדורת תיאודור־אלבק עמ' 421. אמנם ר' יצחק משתמש במונח השכיח, כ, כאילו" (, כאילו אתה שותף עימי בבריית העולם"), המרכז את הרעיון וממעט את דמותו הנועזת, אולם ריכוך זה אינו בא לידי ביטוי בלשון הכתוב המנוסח בצורה קטאגורית: קונה שמים וארץ, ללא מגבלה והסתייגות, והמשוואה הפרשנית: קונה (= בורא) שמים וארץ = אברהם" בתוקפה עומדת.

45. ראה במדבר רבה יב, יא; סדר אליהו רבה פ"ו (מהדו' מאיר איש שלום, עמ' 29); מדרש משלי יט; תנחומא הישן בהר, סי' א; מדרש הגדול, בראשית יח, כ (מהדו' מ' מרגלית, עמ' שח). וכן פייט יניי: ,ברואים אותו הקניתה" (מנחם זולאי, פיוטי יניי, עמ' טז).

46. ראה תנחומא, מהדו' בובר, בהר ג.

47. עי' רבנו בחיי על התורה (מהדו' ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ו), עמ' קמו: , וכפי דעת המדרש, קונה שמים וארץ' יחזור לאברהם": מתנתו כהונה לב"ר, מג, ז; זאב בכר, Agada der Pal. Amoräer, II, 241; ב"ר, תיאודור־אלבק, עמ' 421, הערה 4; מאיר איש שלום, שם, הערה 17; יצחק היינמן, דרכי האגדה (ירושלים תש"י), עמ' 126.

בעלי האגדה השתמשו במוטיב העיקרי: ,קונה שמים וארץ = אברהם" לצרכיהם הדרשניים השונים, וכך אנו מוצאים במקורות המדרשיים טעמים מתחלפים למה זכה אברהם לקנות שמים וארץ: 1. אברהם, הכיר את השם בביירותיו" (ב"ר, שם); 2. אברהם, הלך בתום" (מדרש משלי, שם); 3. אברהם, חיבב את המצוות" (תנחומא בובר, שם); 4. ,אברהם הפריש מעשר תחילה" (במדבר רבה, שם).

48. ראה פירושי המדרש: יפה תואר, משנת ר' אליעזר, נור הקודש (כולם בהוצאת וילנא). לעומתם סובר מהר"ו, ש, קונה שמים וארץ" מוסב על שניהם, על הקב"ה ועל אברהם.

49. עי' זאב בכר, Die exeg. Terminologie d. jüd. Traditionsliteratur ח"א, עמ' 136, ח"ב, עמ' 44 (תרגום עברי: ערכי מדרש, עמ' 93, 248). והשווה שאול ליברמן, Hellenism in Jewish Palestine, עמ' 66 (תרגום עברי: יונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 200).

50. ראה, מדרשי התורה שחיבר הקדוש ר' אנשלמה אשתרוק ז"ל, מהדו' שמעון עפענשטיין (ברלין תרנ"ט), עמ' 16: ,א, יהיה שב קונה שמים וארץ לאברם... ר"ל שאברם האמור

פירוש זה עלול להתקבל ביתר סבירות בהקשר שלפנינו, בברכת הקרואה של שמו של אברהם: מגן אברהם. ניתן לטעון שאברהם אבינו הזכר כאן בתואר הכבוד שהעניקה לו התורה. וגם בנידון זה אנו יכולים להסתייע במהלך מחשבתם של חכמי ימי הביניים. הפירוש על התפילות שיצא מבית מדרשו של רש"י⁵¹ מפרש אפילו את תארידי' האחרים בברכת אבות: האל הגדול וכו', גומל חסדים טובים, זוכר חסדי אבות, ביתס אל אברהם וקורות חייו. ובעל הפירוש מסיים בדברים מאלפים אלה: „ולפי שמעשים הללו על ידי אברהם נעשו, קבעו וסדרו כאן שבחיו וחשוב כמו שמזכיר אברהם... שבחיו של אברהם הוא מונה, והכל מעין מגן“.

פירוש מדרשי זה הוא שהביא לידי פסילתו של המטבע הנדון, הואיל והוא עשוי ליצור את הרשם, שבצד אל עליון אנו פונים בתפילותינו גם לאבי האומה, דבר שיש בו משום „שיתוף שם שמים ודבר אחר“⁵². דוגמה לשיקול כזה ולחשש כזה אנו מוצאים בתופעה ליטורגית אחרת. אמנם דוגמה זו מקורה בתקופה מאוחרת יותר ובאיזור גיאוגרפי אחר, אולם האקלים הרוחני ועולם הרעיונות משותפים לשני המקרים והלך-רוח אחד מפעם בהם, לפיכך כוחם יפה ולהפיץ אור אחד על השני. כידוע, הפיסקאות המגשרות בין פסוקי הקדושה קשורות אל הפסוקים בדרך השרשור:

קדוש... מלאו כל הארץ כבודו. כבודו מלא עולם...

ברוך כבוד ה' ממקומו. ממקומו הוא יפן...

שמע ישראל... אחד. אחד הוא אלהינו...

והנה בנוגע לתחילת הפיסקה האחרונה קיימים חילופי-נוסח: יש שמשמיטים מלת אחד, בניגוד לעקרון השרשור, ויגורסים⁵³: „הוא אלהינו“. אחרים מעדיפים הוספה

למעלה קנה ולמד חכמת הנמצאות מעלה ומטה“.

51. עיי' ספר הפרדס, פרק „פירוש התפילות לרבינו שלמה“ (מהדו' עהרנרייך, רצה—שא); סידור רש"י, עמ' 21—23; מחזור ויטרי, עמ' 16—17; ספר מחכים לר' נתן ב"ר יהודה (האשכול ו, 1909), עמ' 118; „סידור רבנו שלמה מיוחס לרבינו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא“ (מהדו' מ' הרשפר, ירושלים תשל"ב), עמ' רג, קד—קו (מתוך כ"י מינכן). אנב, המלים „ולכך קבעו בה קונה הכל“, שהוצגו על-ידי המהדיר בראש הפיסקה האחרונה, שייכות לסוף הפיסקה שלפניה.

52. סוכה מה, ב; סנהדרין סג, א, והשווה תוספתא סנהדרין פ"ה, ז (מהדו' צוקרמנדל, עמ' 428): „אדם נברא באחרונה ולמה נברא באחרונה שלא יהו המינים אומרין שותף היה עמו במעשהו“. וראה גם סנהדרין לח, ב.

ויש לציין, שבשני מקורות נוספה הערה פרשנית שיש בה משום רכוך הרעיון הנצו והמתקו. מדרש משלי יט: „אברהם שהלך בתום... זכה לקנות שמים וארץ שנאמר קונה שמים וארץ [שמים שזכו בניו לקבל התורה שנתנה מן השמים, וארץ לפרות ולרבות כעפר הארץ]“. כיוצא בזה, במדבר רבה יב, יא: „והקנה לו הקב"ה שמים וארץ [ולמה בירכו שיקנה לו אלהים שמים וארץ? לזרעותיו]“, כלומר, שיעשו צרכיהם השמים בגשם וטל וממגד תבואות שמש יגו' וארץ תתן יבולה“ (מהדו' ו').

53. ראה פירוש על התפילה מבית מדרשם של חסידו' אשכנז (סידור רבנו שלמה מגרמייזא עמ' קעו): „ויש שאין אומרים את ד ומביאים טעם לדבריהם דמשמע אם יאמרו את ד

על השמטה ומתחילים את פסקת-המעבר: „ה' אחד הוא אלהינו". מה טעם לשפוט אלה? במקורות ימי-הביניים מצוי נימוק זה: „לפי שאברהם אבינו נקרא אחד, דלא לישתמע שהוא אלהינו"⁵⁴. במלים אחרות: כדי שלא לתת פתחון פה לומר שאנו מייחסים אלהות לאבי האומה.

הדוגמה שהובאה בזה מאלפת היא לא רק מבחינה ענינית-רעיונית, אלא גם מבחינת הפרשנות הכרוכה בה. המשמיטים והמתקנים גם יחד חששו מפני האפשרות, שהמלה „אחד" תתפרש לפי הפירוש המדרשי. חשש זה איננו בטולי-סוד כלל. מתופעה ליטורגית אחרת אנו למדים, עד כמה נשתרשה המשוואה „אחד = אברהם" עד שגאוני בבל השתמשו בה אפילו בהקשר שאין כל סיבה שהיא להוציא מלת „אחד" מפשוטה. והרי המקור כלשונו⁵⁵: „וכד מטי שליח צבור בשים שלום אומר: ברכינו אבינו כולנו כאחד באור פניך, ואין אומר כאחת⁵⁶... ובמתבת רב שר שלום גאון וצ"ל

הוא אלהינו, כלומר האחד הוא אלהינו, כשתי רשיות הוא משמע. והבל הוא". המפרש שלנו, הואיל והוא דוחה דעה זו בתקיפות, נמנע מלפרשה והתבטא בסתמיות: „האחד הוא אלהינו" מבלי לחשוף את זהותו של „האחד". זהות זו מתפנחת על-ידי דברי המחכים המובאים בהערה הבאה.

54. ע"י ספר מחכים, עמ' 135. הנוסח הנדפס משובש הוא, וכן נשתבשה פיסקה זו גם במחכים כ"י וואטיקאן 324, דף 97 א ובסידור טרינו (1525), מט, ב. הטכסט הנמסר להלן לקוח מפירוש על התפילות כ"י פארמה 1902, דף 71 ב, שבו מצוטטים דברי המחכים: „ויש אומרי אחרי שמע ישראל יי אחד הוא אלהינו, שאין רוצין לומר אחד הוא אלהינו, לפי שאברהם אבינו נקרא אחד ולישתמע שהוא אלהינו. ועל ידי שכרכי אחד הוא אלהינו הם טועי", ואם לא יכרכו (לתוספת) לאחד לא יצטרכו לתוספת שאז יאמרו יי אחד הוא אלהינו ויעידו כולם שאלהינו הוא אחד ואין אחר עמו, אבל בכרכית[ן] לאחד משמע שהם אומרי שאותו הנקרא אחד הוא אלהינו, לכך מוסיפי: יי אחד הוא אלהינו עכ"ל המחכים". הקטע נמצא גם בכ"י קיימברידג' Add. 3127, 16 א, בפירוש שעל הגליון (רשם: דלא לישתמע). והשווה ספר המנהיג, ל, א (סי' מד): „ושמעתי כי רבינו אליהו [בן ר' יהודה מפאריס] היה חוזר ואומר: יי אחד".

בניגוד למנהג המשתקף באבודרהם (מהדו' ורשא, מח, א) הגורס „אחד", משמיטים סידורי ספרד המאוחרים (תפילת החדש, ליוורנו; סידור גסטר, לונדון) מלת „אחד", כנראה בהשפעת האר"י (ראה מגן אברהם, או"ח ריש סי' רפו) והחיד"א (ברכי יוסף, או"ח סי' תכג). ועי' גם אברהם חיון בתוספות ל„שלמי צבור" מאת ישראל יעקב אלגאזי (שלונקי), עמ' ריב, א. החכמים הללו התנגדו לכפילת „אחד" על פי ברכות לג, א: „כל האומר מודים מודים משתקיו אותו", והוא הדין לכפילת „שמע שמע" וכדומה.

55. עי' שבלי הלקט השלם (מהדו' ש' בובר, עמ' 22; מהדו' ש"ק מירסקי, ניו-יורק תשכ"ו, עמ' 203). והשווה אבודרהם (ורשא), עמ' 58, ב.

56. הגירסה „כאחת" נדירה היא; אינה מצוייה כלל במקורות שהשתמש בהם פינקלשטיין במאמרו „השתלשלות העמידה" (JQR, 16 [1925—1926], עמ' 168). ונראה שאף בכתבי הגניזה אינה שכיחה ביותר; היא נודמנה לידי רק בקטע TS NS 38 a / 33, שים שלום טובה וברכה חסד ורחמים ברכנו כולנו כאחת במאור פניך... " נראה שעל-ידי חילוף-מנהג זה תתבאר לנו גישתם של אלה שלא גרסו לא „כאחד" ולא „כאחת", אלא „יחד".

אמרינן כאחד, ומאי ניהו? זה אברהם דכתי' (ישעיה נא, ב) כי אחד קראתיו ואברכתו וארבתו⁵⁷. והכי אמר רב סעדיה גאון זצ"ל. גמצא, המשוואה המדרשית הכריעה את הכף לצד הגריסה, „כאחד“ והמלים הפשוטות, „ברכינן אבינו כולנו כאחד“ נתפרשו בדרך המדרש: השם יברך אותנו כדרך שברך את אברהם, שנתכנה אחד.

יב

צא ולמד מה אירע למשפט: „ומושב יקרו בשמים ממעל“ שבתפילת „עלינו לשבח“. הוא נסתאב בעיני רבים בשל הגימטריה, „יקרו = ישו“, שבעטייה יוכל המשפט להתפרש כהודאה, שמושבו של ישו הוא בשמים ממעל. כמה התלבטויות נתלבטו הדורות וכמה מאמצים נעשו במרוצת הזמן כדי להתנער ממשפט זה. יש שנקטו בשיטת העקירה והשמטו לגמרי את המשפט הגידון, רבים הסתפקו בסילוק המלים, „ומושב יקרו“ והחליפו ב, כסא כבודי“, אחרים תרגמו את המלה שנפסלה (יקרו) במגוון של ביטויים נרדפי-משמעות, ויש ששינוהו ל, „היקר“ וגרסו: ומושב היקר⁵⁸.

מקרה זה יש בו כדי להעמידנו על רתיעת המתפלל וסלידתו מלהשתמש במטבע לשון, שיוכל להיתפס כפגיעה בעיקרי האמונה, אפילו כשתפיסה זו של הטכסט נוגדת לחלוטין את כוונתו וזרה לרוחו ולהשקפת עולמו. ולא עוד: היא אינה מתאפשרת אלא בדרך העקיפה של גימטריה⁵⁹, ונוסף לכך גימטריה שאין לה אחיזה במקורותינו המוסמכים. מה שאין כן בנידון שלנו. המשוואה: „קונה שמים וארץ — אברהם“ מבוססת

הם נמנעו מלהכריע בין הגירסות השנויות במחלוקת והעדיפו להשתמש בתרגום ביטויים אלה. כ"ה בקטע-גניזה שנתפרסם ע"י ישראל לוי (REJ, כרך נג, 1907, עמ' 240, קטע 11), במחזור רומניאה (ספר הזכרון ליצחק בן-צבי, ח"א, עמ' רטז, ובכ"י דינארד JQR, שם, עמ' 134).

57. פסיקתא דר"כ, מהדו' בובר קנג, ב; מהדו' דוב מנדלבוים, ניר-יורק תשכ"ב, עמ' 340, ושם נרשמו המקומות המקבילים.

58. ראה מאמרי „בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית“, „סיני“ לט, תשל"ה, עמ' א-יד.

59. והרי דוגמה נוספת כיצד גימטריה שימשה גורם לדחיית נוסחה מנוסחאות התפילה. דוגמה זו מאלפת היא דווקא משום שמקורה בעידן החדש, בפרנקפורט ע"ג מיין במאה ה-18; אופן חשיבה זו אינה יודע גבולות זמן ומקום. גם במקרה זה המגמה היא לחסום בפני פירוש הטומן בחובו גרעין מינות, והפעם מינות שבת אית. המדובר הוא בנוסחה: „וינחו בו ישראל מקדשי שמך“ (במקום הנוסחה הקדומה: אוהבי שמך) בברכת קדושת היום לשבח, שהומלצה ע"י ר' יצחק אייזיק טירנא ב, ספר מנגנים, מתוך שיקולים הלכתיים, כדי לקיים את הכלל הליטורגי: „סמוך לחתימה מעין החתימה“. הדנה מסופר שבקהלת פרנקפורט, גערו במי שאמר מקדשי שמך, כי מספרו כמספר שבת צבי, הרשע אשר פיתה והתעה כמה אנשים מישראל להאמין בו שהוא משיח“ (שלמה זלמן גייגר [ר' שלמה הדיין], ספר דברי קהלות, פרנקפורט תרכ"ב, עמ' 64). ועל הנוסחאות הנזכרות ראה, „הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי סופר“, מהדו' אברהם ברלינר (פרנקפורט תרס"ט), עמ' 10-12, וזליגמן בער, עבודת ישראל, עמ' 188, והוסף: ארחות חיים, „סדר תפילת ערב שבת“, עמ' קלה, סי' ח.

על תפיסה תחבירית לגיטימית של הכתוב ויש לה ביסוס במדרשי אגדה שונים. הלפריות זה החותר להסתייג מביטויים ולשונות השלולים: לפגום בטהרת עקרונות האמונה, אפילו במקרים מפורקים מאד, מצא ביטוי נוקב אצל רבי אפרים מבוגא⁶⁰. דעתו היא, שהקריאה „חיי העולמים“ בסוף ישתבח „טעות גדול וקרוב הוא לעניין גידוף וחירוף“, „משום שצורת הרבוי „חיי“ (בצירי) תואמת רק את בן-חמותה ולא את נצחיותו של ה'י'. ואף-על-פי שהניקוד בצירי יש לו סמוכין בדניאל יב, ז: „וישבע בחי העולם“, „אין לומר לשון שיזכר לבוא ליד טעות, שהרי אנו מדקדקים בכל מאמצי כחינו אפילו היכא דליכא נידנוד, כמו בקריאת שמע ובלבד שלא יחסוף בחית של אחד...“ (ברכות יג, ב).

מתורגם ללשון דורנו:

בתחום התפילה אנו רגישים רגישות-יתר ושוקדים בקפדנות רבה שלא לפתוח פתח אפילו כחודו של מחט לאינטרפרטאציה תיאולוגית מוטעית⁶².

60. ראה סידור רבנו שלמה מגרמיוא, עמ' כב. הפיסקה פותחת במלים: „אמר אני אב"א שלום“, ומסתברת השערת המהדיר (מפתח אישים ושמות, עמ' 39), שהכוונה היא לר' אפרים מבוגא שנקרא שלום, ראה צונץ *Literaturgeschichte*, עמ' 288, 292, 619. גראה שהכינוי צריך להינקד אבא שלום, והוא חיקוי לביטוי המקראי „בא שלום“ (ישעי' נז, ב). כך דרכו של רבנו אפרים להשתמש במליצות דומות לגבי שמות, למשל את הראב"ן הוא מכנה „אב"ן ישראל“, על פי בראשית מט, כד, או „אב"ן שלמה וצדק“ על פי דברים כה, טו (ערוגת הברושם, ח"ד, עמ' 41, 45). בעוד שביחס אל הראב"ן המליצה המקראית משמשת ביטוי של כבוד והערצה, הרי המליצה „אבא שלום“ היא בבחינת תפילה: יהי רצון שאבא בשלום, חגמת הסיום לפירוש האזהרות שלו: „תן לי שלום ותנחה“ (צונץ שם, עמ' 619). הכינוי מתכר פעם נוספת בסידור הג"ל, עמ' כח, והוסף מקום זה ל„מפתח אישים ושמות“.

61. על בעיני רבתי-יבוחים זו ראה חנוך ילון, מבוא לגיבוד המשנה, עמ' 99—102, ופרק לשון (ירושלים-תשל"א), עמ' 138—139, ונ' אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון (ירושלים תשכ"ט), עמ' 220, 401, 537, והספרות המובאה על-ידי שניהם.

62. מרובות הן הדוגמאות מתקופות שונות, המעידות על החרדה שחרדו המתפללים שלא להיכשל בביטוי העלול להתפרש כפגיעה בעיקרי הדת. והרי שתי דוגמאות, ולא דווקא מן המאלפות ביותר, לגבי המשפט „ומקדישים וממליכים את שם האל הגלד“, בברכת יוצר אור רווח ער היום המנהג בנוסח אשכנז, שהקהל מפסיק במלת „ממליכים“, שותק וממתין עד שגייע החון אף הוא למקום זה ורק אז הם ממשיכים: אף שם וכו'. והדבר הגיע לידי כך, שנשתרש הנזהר להדפיס את מלת „ממליכים“ בפיסקה אחת ואת המלים „את שם“ בפיסקה נפרדת, מה גרם למנהג זה המפריד בצורת הפגנתית כל כך בין הנבדקים, בין הפועל ובין המשא-השינד אליו? הפרדה זו נובעת מן השאננות למנוע היגיו כלתי ברור הכולך מלת „ממליכים“ עם מלת „את“, תוך הבלעת האל"ף, ומשמע: ממליכים מת. כיוצא בזה בנוגע לפיסקה, במרום (ממרום), למגדו וכו'. בברכת המאן-ר' שלום

ג

אם הפתרון שהוצע בזה אינו יוצא מגדר השערה, הרי מרובה היא מדת סבירותו, הואיל ויש בכוחו להסביר את כל התופעות הליטורגיות הקשורות בבעייתנו. אף אותה גירסה זרה ומתמיהה, שנפגשנו בה בשלושה מקרים שונים, המחסרת מלת „וארץ“ והמטבע יוצא מקוטע: „אל עליון קונה שמים“ מוסברת על-ידי הצעתנו. לפנינו נסיון להיחלץ מן המבוכה על-ידי קטיעת המטבע, שבעקבותיה נתבטל כינויו של אברהם אבינו על-ידי עיבור צורתו. נמצא, שני תארים נפרדים הם: „קונה שמים וארץ“ בבראשית יד, יט משמש תואר לאברהם. אולם „קונה שמים“ לבד שבתפילת שמונה עשרה מוסב אל „אל עליון“ הצמוד אליו⁶³.

כיוצא בזה נראה שהשאלה שהצגנו בראשית דברינו: מה טעם נותק הביטוי „קונה הכל“ משכנו „אל עליון“ מוצאת את הסברה על-ידי השערתנו. המטבע „אל עליון קונה שמים וארץ“, הידוע לכל בר בי רב מתוך ספר בראשית ושנתגר בפי המתפללים על-ידי שלוש תפילות העמידה היומיומיות, מורש היה עמוק בשימוש ולא על-ינקלה ניתן היה לעקרו ולסקרו. לו היו מנסחים: „אל עליון קונה הכל“, הרי המתפלל כשהגיע למלת קונה עשרי היה באופן אוטומאטי, מכוח ההרגל והשיגרה, להמשיך: שמים וארץ. כדי לגדור בפני אפשרות זו העלוה להביא לידי חזרתו של הביטוי המקורי, הופרד בין הדבקים והביטוי המחודש המתחיל במלת „קונה“ נתלש מהקשרו המקראי ושובץ אחרי המלים „גומל חסדים טובים“.

מסתבר שהפרדה זו מייצגת שלב-ביניים בהשתלשלות הנוסחה, ושבתחילה לא הופרד „קונה הכל“ מ„אל עליון“. ההפרדה היא פרי הנסיון, מאחר שנוכחו שהמתפללים באמת נגררו אחרי ההרגל והשיגרה. כאמור, שני כתב-יד מן הגניזה מעידים על שלב-ביניים זה. מותר להניח, שבדיקת שרידי הגניזה תעלה עדויות נוספות.

ד

נראה, שנסיון נוסף למצוא תיקון למטבע שאנו דנים בה, והפעם לא על-ידי קטיעתו אלא על-ידי הרחבתו, טמון בגירסה: „קונה ברחמיו שמים וארץ“. היא מזדמנת במקומות שבהם נתקימה הנוסחה „קונה שמים וארץ“: 1. בברכת אבות לפני ברכה אחת מעין שבע (מגן אבות)⁶⁴; 2. ב„גשמת כל חי“, בנוסחים הגורסים

מאוסטריה, רבו של מהר"ל, מספר שיש שמשמיטים את הפיסקה הנזכרת, כשביל שכתוב בה ונשא ברכה מאת ה', ואם ח"ו היה מבליע האל"ף מן מאת היה מחרף". הוא מעיד „שראה מרבתי מדינת ריינוס שלא היו אומרים [אותה] בגלל זה“ (ספר מהר"ל, דפוס ורשא, מא, א). אחרים הסתפקו בשינוי לשון המקרא (תהלים כד, ה) וגרסו „מעם ה'“, במקום מאת (שם), ויש שהעדיפו: מה' (מטה משה, סי' שלט).

⁶³ לפי זה, התואר „קונה שמים“ (= בעליהם של השמים) מקביל לתואר „אלהי השמים“ המצוי בכמה מקראות: יונה א, ט; עזרא א, ב; ה, יב; ו, י; ז, כג; נחמיה א, ד; ב, כ; דבה"ב לו, כג.

⁶⁴ ראה הלן נספח ב והערות 67—70.

את הפיסקה⁶⁵, „מי ידמה לך“; 3. בברכת אבות בתפילת העמידה בהודמנויות שבהן אמרו „קרובות“⁶⁶. גירסה מורחבת זו זכתה לתפוצה גדולה: היא מופיעה במנהגי אפריקה הצפונית⁶⁷, ארם צובה (חלב)⁶⁸, תימן⁶⁹, רומניאה⁷⁰, צרפת ואשכנז⁷¹. עליהן יש להוסיף כתב־יד אוספורד של סידור רב סעדיה (= מהדורת הדפוס)⁷². תנשאלת השאלה: שילובה של מלת „ברחמיו“ במטבע קבוע ומוגדר השגור בפינו במתכונתו המקראית בספר בראשית, ששם הוא מופיע פעמיים, למה ולשם מה הוא בא? קשה לומר שמלה זו, שהיא שגרתית למדי, מוסיפה לוית־חן לשונית לנוסח המקרא, או מעשירה אותו מבחינה רגשית, עד כדי להצדיק את השינוי בלשון התורה. נראה, שהשערנו יכולה לספק תשובה גם לשאלה זו. תוספת מלת „ברחמיו“ לא באה אלא לשמש תריס בפני התפיסה המדרשית של הכתוב האומרת שהכינוי „קונה שמים וארץ“ משתייך אל אברהם אבינו. מכוח תוספת זו שווה לו למטבע זה צביון חדש: הועתק הדגש ממעשה הבריאה אל אופן הבריאה, והרעיון המובלט בו כעת: בריאת שמים וארץ במידת הרחמים, אינו הולם אלא את הקב"ה בלבד. מלת „ברחמיו“ באה אפוא להכשיר כביכול את הצרוף המקראי, שניתן לפירושים מתחלפים, לשימוש בלשון התפילה, המקפידה על בהירות הביטוי והמתרחקת מדרוש משמעות הנותנת מקום לטעות.

65. פיסקה זו כמעט שאינה מצוייה מחוץ לגבולות צרפת ואשכנז. היא נעדרת במקורות הבאים: סידור רס"ג, עמ' קו. ובוהו מסכימים גם שלוש קטעי־הגניזה המובאים בחילופי־נוסחאות; סדר רב עמרם (עי' מהדורת גולדשמידט, עמ' ע). אמנם בכ"י או"פ של הסדר (= מהדו' פרומקין, ח"ב, עמ' 48) מופיעה הפיסקה, אולם היא נעדרה גם בעותק שהיה לפני בעל מחזור ויטרי (עמ' 150) המעיד: „בסדר רב עמרם רננו צדיקים וכל עצמותי תאמרנה ואין כתוב בו אריכות זה: מי ידמה לך עד וכל קרבי את שם קדשו. ויש או' כל אותו תוספת“; סידור ר' שלמה בר נתן מסג'למסה, כ"י או"פ 897, 21 ב; סידור ארם צובה, כ"י או"פ 1146, 18 א. לא נתקבלה במנהגי רומניאה („סדר תפילת השנה למנהג קהילות רומניא“, קושטאנדינא 1574 וכ"י המוזיאון הבריטי Or. 9150, 40 א), ספרד, תימן ופרס. היא נמצאת בקטע מסידור תפילה קדמון (ש' אסף, מספרות הגאונים, עמ' 83). במנהג איטליה נעשתה פשרה: הפיסקה נתייחדה להיאמר בתגים בלבד (מחזור רומא, ליוורנו 1856, ח"א מ' א').

66. ראה נספח א.

67. סידור ר' שלמה בן נתן מסג'למסה, כ"י או"פ 896, 9 א.

68. סידור ארם צובה, כ"י או"פ 1146, 48 א.

69. בנוסח המורכב הנהוג בתימן (ראה לעיל עמ' קו): תכלאל עם פירוש „עץ חיים“, ח"א, עמ' קט, א; תכלאל קדמונים, עמ' יז, א. סידורי תימן כתב־יד חלוקים בזה, לדוגמה: כ"י ששון 696 גורס מלת „ברחמיו“, אולם כ"י ששון 1143 אינו גורס אותה; בכ"י או"פ 2703 ישנה, אולם בכ"י או"פ 1145 איננה. והשווה לעיל הערה 35.

70. בברכה אחת מעין שבע, לפי כ"י המוזיאון הבריטי Or. 9150, 94 א. אולם בדפוס קושטאנדינא 1574 הגירסא היא בלי „ברחמיו“.

71. ראה נספח ב.

72. סדור רס"ג, עמ' קיד, אולם עי' לעיל עמ' קד גירסת קטעי הגניזה של הסידור.

טו

בבואנו לסכם ולשרטט את תהליך ההשתלשלות של הנוסחה הנידונה, עלינו להבליט, בראש ובראשונה, את ארבעת השלבים העיקריים שכבר דמזנו עליהם:

1. המטבע המקראי, "קונה שמים וארץ" היווה מלכתחילה חלק של ברכת אבות בנוסח בבל הקדום.
2. סילוקו הגמור של אותו מטבע, מבלי להחליפו בצרוף, "קונה הכל".
3. החזרתו בצורה, "מתוקנת": בצרוף מיוחד, "קונה הכל". הלא עדיין תפס את מקומו בצד שכנו במקרא: "אל עליון קונה הכל".
4. הפרדתו של הצרוף המיוחד משכנו המקראי ושיבוצו אחרי המלים: "גומל חסדים טובים".

הוסף עליהם את הדרכים האחרות שנקטו כדי להחשיר עם המטבע שנפסל ולהכשירו כביכול: א. קטיעתו על-ידי השמטת מלת, "וארץ"; ב. הרחבתו על-ידי תוספת מלת, "ברחמי"; ג. הוצאתו כולו מכלל שימוש ותחלפתו בתרגום: "מלך רם מושל על כל".

ברם, עלינו להימנע מלתחום תחומי זמן מגודרים לארבעת השלבים האמורים; אל לנו לחשוב, שכל אחד מהם שלט בפרק זמן מסויים עד שהוחלף על-ידי חברו. אין כאן עניין של חילוף משמרות, כביכול, שגירסה אחת רווחה בתקופה מסויימת עד שהוחלפה בגירסה אחרת. השמרנות העקשנית השולטת בבית הכנסת אולי יותר מבתחום הדת בכלל, מגינה בקנאות על הישן ואינה נותנת לחדש לקפח את שלטונו בלי מאבק ארוך וממושך. הגירסאות המתחרות הוסיפו להתקיים זו בצד זו בעת ובפוגה אחת במקומות מסויימים ובזמנים מסויימים, שרק על-ידי תגליות נוספות יתאפשר לנו לזהותם ולהגדירם.

המאבק לא הוכרע לא לצד המחייבים את הנוסחה המקראית ולא לצד השוללים אותה לחלוטין. אלא נסתים בפשרה שבאה לידי ביטוי בגירסה שקנתה לה שביתה היום: הנוסחה המקראית לא הורחקה כליל, אלא הותרה לבוא בקהל המתפללים בשינוי צורה ובשינוי מקום. בשינוי צורה: "קונה הכל", ובשינוי מקום: אחרי, "גומל חסדים טובים".

נספח א

הנוסחה הקצרה של ברכת "אבות"

נוסחה זו שנסתיימה במלים, "קונה שמים וארץ" נהוגה היתה בנוסחי צרפת ואשכנז שהודמויות שהן אמרו קרובות. הנהוג נתקל בהתנגדות מצד בעלי-ההלכה במאה ה"ב, שראו בזה משום שינוי מסבב שטבעו חכמים רבנן אפרים מבונא מוסר לנו ידועות השוכות בנידון זה: "כשהחזן מתחיל הקרובה או' אל עליון קונה ברחמי שמים וארץ, מסוד חכמים ונבונים וכו' אבל לי נראה לסיים את הברכה כך: עלי' גוי' חס' טי' וקו' הכי' וכו' [חסדי] אבו' ומביא גוי' לבי' בני' למע' שמו באהבה, מסוד חכמים ונבונים וכו'... וכן שמעתי בשם קרובי א"ב"ן ישר' (= הראב"ן), שהיה מסיים כל הברכה של מגן עד חתימתה... וכן עיקר שלא לשנות מן המטבע שטבעו חכמים... וכן ראיתי את ר' שמואל הפרנס' ואת ר' יחיאל בנו שהיו גומרים הברכה, שכן קבלו מן

הנקנים וכן מנהג בוורמיישא" 73.

מהצבעת ר' אפרים על קהילת וורמייזא משתמע, שבשאר קהילות אשכנז (ר' אפרים התגורר גם במגנצא, שפירא וקולוגיא) החזיקו בנוסח הקצרה. ואמנם חרף ההתנגדות האמורה, ולא רק שנוהג זה הוסיף להתקיים בשאר הקהילות אלא חדר אף לוורמייזא, שלפי עדותו של ר' אפרים לא היה רווח שם בימיו. דבר זה אנו למדים מן המחזור המפורסם של קהילה זו 74 (כעת בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים), שהיה מיועד לחזן בבית הכנסת הגדול של הקהילה ושלחוק הראשון נכתב בשנת 1272, היינו כששעים שנה אחרי פטירת ר' אפרים. אולם, כמו במקרים אחרים של התנגשות בין החדש הישן, בוצעה גם בקהילה זו פשרה: השימוש בנוסחה הקצרה צומצם לשבתות ולחגים בלבד, אבל בימים הנוראים נשאר הנוהג הקודם של א להשתמש בה. ואפילו בשבתות ובהגים רק בתפילת שחרית, אולם במוסף נאמרה הנוסחה הרגילה 75. בשאר קהילות אשכנז נהגו באמירתה אף בימים הנוראים, כפי שניתן ללמוד מכמה כתבי-יד. אביא לדוגמה מחזור מנהג אשכנז, כתבי-יד קרלסרוהן 309 (נכתב בשנת 1292), שבו מצוייה הנוסחה הקצרה בשחרית. לראש השנה (97 א) ובשחרית ליום הכפורים (120 א) 76.

הנוסחה הגידונה היתה רווחת גם באיטליה 77, ושם התמידה יותר מבשאר ארצות. במחזור רומא, דפוס בולוניה (עם פירוש קמחא דאבישונא), שנדפס בשנת 1540, עדיין היא מופיעה בכל תפילות יום הכיפורים: שחרית, מוסף, מנחה ובעילה, אולם בדפוס ליוורנו 1856 (עם מבוא מאת שד"ל) הוקפו המלים, "קונה שמים וארץ" בסוגריים 78, וההצדקה לכך ניתנה בהערה מיוחדת: "לפי הרמ"ף ז"ל (= ר' משה פרובינצאלי) ראוי להשלים כל נוסח הברכה עד, "באהבה" כנ"ל ומשמיט, "קונה שמים וארץ" ואחר כך אומר, "מסוד" וכן נוהגים המדקדקים וכן מנהגנו בוויניציאה" 79.

נספח ב

הנוסחה קונה ברחמיו שמים וארץ

הגירסה, "ברחמיו" מצוייה במקורות צרפתיים-אשכנזיים בכל שלושת המקומות,

73. ראה א"א אורבך, ערוגת הבושם, ח"ד, עמ' 41.
74. מחזור חשוב זה תואר ע"י דניאל גולדשמידט, קרית ספר לד (תשי"ט), עמ' 388 ואילך ועמ' 517 ואילך.
75. כ"י ירושלים Heb. 4° 781, עמ' 45 ב, 70 א, 77 א, 164 א, 184 א. ולא דייק גולדשמידט בכתבו (שם, עמ' 519), שהנוסחה הקצרה היתה נהוגה, "בכל הקרובות לשבת ויום טוב".
76. במקום זה הוסיף הסופר מתוך שיגרה את המלים, "גומל חסדים טובים": "אל עליון [גומל חסדים טובים] קונה ברחמיו-שמים וארץ".
77. ראה סדר חיבור ברכות (A. I. Schechter, Studies in Jewish Liturgy) עמ' 97 (בתפילת מנחה בחול כשאמרו, "מעין שמונה עשרה"), 98 (בתענית), 99 (במוסף של שבת), 101 (במנחה של שבת ור"ח).
78. ראה מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאלייאני יצ"ו, ח"ב, עמ' עט, ב; קכא, א; קכא, א.
79. שם, עמ' קכא, א.

שבהם נתקיימה הנוסחה „קונה שמים וארץ“. בנוגע לברכת אבות הפותחת את הקרובה ראה נספח א. לגבי „ברכת אחת מעין שבע“ אין אהידות-נוהג במקורות השונים. בעוד שרש"י (שבת כד, א), מחזור ויטרי (מהדורת הדפוס, עמ' 144), „עץ חיים“ לר' יעקב חזן מלונרדץ (ח"א, עמ' צא) ור' אלעזר מוורמס⁸⁰ אינם גורסים אלא „קונה שמים וארץ“, הרי מחזורי ויטרי כתב-יד ששון 535, סט, ב, ריגיו ופאריס⁸¹ משלבים מלת „ברחמיו“. אותה אי-אהידות שולטת גם בכתב-יד אחרים המשקפים את המנהג הצרפתי הקדמון. לדוגמה: כתב-יד בספריה האוניברסיטאית בקיימברידג', Add. 667, 1, 22 ב ו-Add. 1490, 14 ב; פארמה 3007 (בלי מספור הדפים) ו-3518, 9 א, גורסים מלת „ברחמיו“, אולם כ"י קיימברידג' Add. 561 ופארמה 1902, 59 ב, אינם גורסים אותה. מצב דומה שורר ביחס ל„נשמת כל חי“. במחזור ויטרי הגדפס (עמ' 154) ליתא המלה הנידונה, אולם במחזור ויטרי כתב-יד ששון הנזכר, 72 א, ישנה כמו כן היא מצוייה במחזור וורמייזא⁸², כ"י קיימברידג' Add. 667, 1, 25 א, ובנוסח „נשמת“ בהגדה של פסח, בכתב-יד שהשתמש בהם המהדיר של הגדת דרמשטאט⁸³.

בעל מחזור ויטרי (עמ' 150) ייחד את הדיבור בגירסה הנידונה. מדבריו יוצא, שהוא סובר שגירסה זו אינה מעיקר הנוסח אלא תשלובת מאוחרת. הוא עצמו ממליץ, למי שרוצה בתשלובת זו, לנקוט לכל הפחות בצורת „ברחמים“, על יסוד הבחנה דקה במשמעותן של שתי הצורות. וזה לשונו: „ואותו האומר קונה ברחמים שמים וארץ, לא אשתבוש כדאמר' שיתף הק' מדת רחמים עם מדת הדין וברא את עולמו, שנ' (בראשית ב) ביום עשות יי אלקים ארץ ושמים, והוא שיסד הקליר: כבודו איחל כהיום ברחמים, ולא יאמר קונה ברחמיו דלישתמע חסד גדול עשה ורחמים היו לו על שברא את העולם. העל מי ריחם או למי משך חסדו מקדם שברא עולמו בעבורו כדי לרחם עליו, הלא הוא יחיד בכבודו וקולו על המים. הלכך אם בא לומר, יאמר ברחמים ולא ברחמיו“.

לעומתו סובר בעל הפירוש על התפילות שבכתב-יד פארמה 1033, 103 ב, שמלת „ברחמיו“ שייכת לנוסח המקורי של תפילת „נשמת“ והשמטתה נחשבת בעיניו כ„הגהת“ המקור: „קונה ברחמיו שמים וארץ, ששתף מדת הרחמים למדת הדין, דכתי' ביום עשות יי אלקים ארץ ושמים... והתפילות על פי המדרש נתקנו והמגיה קונה שמים וארץ אינו אלא טועה“.

חילופי-גירסה אלה גרמו לידי חוסר עיקביות אף באותו חיבור גופו, שפעם הוא נוקט את הביטוי המקראי כמות שהוא ופעם בשילוב תיבת „ברחמיו“. כתב-יד מספקים לנו כמה עדויות לכך, אסתפק בשלוש דוגמאות: כ"י פארמה 3007 וקיימברידג' Add. 1490, 8 א, משלבים „ברחמיו“ בברכה אחת מעין שבע אבל לא ב„נשמת“ ור' אלעזר מוורמס (לפי כ"י הנזכר) משלבה ב„נשמת“ אבל לא בברכה אחת מעין שבע. גירסת ברחמים המומלצת על-ידי בעל מחזור ויטרי לא זכתה, כנראה,

80. בפירושו על הסידור, כ"י אוכספורד 1204.

81. ראה REJ 125 (1966), עמ' 70, 259.

82. קרית ספר, שם, עמ' 517.

83. ראה Bruno Italiener, Darmstädter Pessach-Haggadah, 1927, 145, 220, 230, 271.

להתקבל בחוגים רחבים. לא מצאתיה אלא בפירוש התפילות⁸⁴ כתב־יד מינכן 393, אבל בפירוש המיוחס לר' שלמה מגרמיזא⁸⁵ אינו גורס אלא, „קונה שמים וארץ“.

נספח ג

שרידי סידור נוסח בבל בארמית

(ראה עמ' קב)

ששת הדפים שמורים בספרית בודליאן באוקספורד: Heb. d. 41, fols) 2714/2
 6-5⁸⁶, בספריה האוניברסיטאית בקיימברידג': TS 10 H 1⁵, בספרית בית מדרש
 לרבנים בניו־יורק: אדלר 9, 2017/8. סדר הדפים הוא: אוקספורד 5, אדלר 9, קיימברידג'
 2-1, אדלר 8, אוקספורד 6. והרי תאור קצר: אוקספורד דף 5 מתחיל באמצע, „ואמת
 ויציב“ במלים, „ואמונתו קיימת“ ומסתיים באמצע, „עוזר את אבותינו“ במלים, „ואת כל
 רודפיו“. דף 5 מתחיל „בניד“ ומסתיים: „ואית דאמרין ח(פ)לופי יקיים עלינו: כגאלתה
 ראשונים פדה למענך אחרונים כי אין זולתך ראשון“. אדלר 9 ממשיך: „ואחרון.
 ב' א' יי גאל ישראל. ועני צבור אמן“. העמידה נפתחת בשני פסוקים⁸⁷: „וי שפתי
 תפתח“ ו„כי שם יי אקרא“. נוסחה הברכה הראשונה: „... אל עליון גומל חסדים
 טובים וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה מלך מושיע
 ומגן בא“ מגן אברהם“. והרי נוסח הקדושה וברכת קדושת השם: „נקדישך ונעריצך
 כסוד אלי קדש⁸⁸ ככתוב על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמר ק' ק' ק'... כבודו.
 לעומתם ברוך יאמרו. וענו צבור ברוך... ממקומו (9ב) ובדברי קדשך כתוב לאמר
 וע' צ' א' (= וענו צבור אחריו) ימלוך יי לעולם. לדור ודור המליכו לאל כי הוא
 לבדו מרום וקדש ב' א' יי האל הקדוש“.

המגיה האלמוני של כתב־היד ביטל בקו את המלים, „המליכו... וקדש“ ובמקומן
 כתב בין השורות נוסח שלו: „לדור ודור⁸⁹ שבחך מפינו לא ימוש כי מלך גדול וקדוש

84. עי' סידור רבנו שלמה מגרמיזא, עמ' קנה. המהדיר לא העיר על כך.

85. שם, עמ' קנב.

86. אלבוגן בספרו 1907 *Studien z. Gesch. d. jüd. Gottesdienstes*, Berlin עמ' 32, פירסם צילום של קטע אוקספורד דף 5, מבלי לדון בתוכנו. שאר הקטעים של כתב־יד זה לא היו ידועים לו.

87. וכן הוא בקטע גניזה מסידור רב סעדיה שפרסמתי בקובץ *Saadya Studies*, עמ' 275 (עי' לעיל הערה 11).

88. גירסה זו מצאתי בסידור לכל השנה מנהג רומניאה, כ"י פאראמה 89 (נכתב בשנת רמ"ה). בשאר נוסחאות של אותו מנהג צרפו את גירסת כתב־היד עם גירסת המגיה האלמוני (ראה להלן בפנים): „נקדישך ונעריצך מלכנו ונש לש לך קדושה כסוד אלי קדש“ (ראה ספר זכרון ליצחק בן־צבי, ח"א, עמ' רטז).

89. נמצאנו למדים, שנוסחת ברכת קדושת השם המצויה בסדר רב עמרם בכל שלושת כתב־היד במקום „אתה קדוש“ (ראה מהדורת ד' גולדשמידט, עמ' כד): לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש ושבחך אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד וכו', נתהוותה על־ידי צרוף שתי נוסחאות נפרדות שהיו נהוגות במנהג בבל.

אתה ב' א' יי תאל הקדוש". כמו כן מחק בקו את המלים, כסוד אלי קדש ככתוב" וגרס: „ונשלש לך קדושה משולשת כדבר שנאמר", ואחרי המלה „כבודו" הוסיף: „כבודו מלא עולם ומשרתיו שואלים זה לזה אי זה מקום כבודו לעמתם בר' יא, ממקומך מלכינו תופיע ותמלוך עלינו כי מחכים אנחנו לך מתי תמלוך ותמלוך מהרה בחיינו (ומעל לשורה: „ובימינו") בקרוב אמן תשכון תתגדל ותתקדש בתוך ירושלם...". כ"י אדלר דף 9 מסתיים באמצע ברכת השנים במלים „חוס ורחם על כל" והמשכו הוא בשני הדפים בקיימברידג' המכילים את שארית העמידה ותחילת תחנון. אדלר דף 8 מסיים את חלק התחנון ומתחיל בתאור קריאת התורה בשני ובחמישי. המשכו הוא כ"י אוכספורד דף 6, הממשיך בדיני קריאת התורה, ואחריהם קדושה דסודא, ומסתיים במלים „ואית דאמרינן בכל".

ראויים הם קטעי-נגינה אלה להתפרסם במלואם, כאן יימסר רק קטע נוסף, מלוח במספר קטן של הערות קצרות, כדי להעמיד את המעיין על אופיו ותוכנו של כתב-היד: „ואי האוי יומא דהנפוקי ספר תורה בחלה יא' שלי' (יאמר שליחא) אל ארך אפים... ומפיק ליה שלי' לספר תורה ויאמי אשרי העם שככה לו אשרי העם שיי אהי"ו (אלהיו), זענו צב' אשרי העם... אשרי שאל יעקב בעזרו שברו על יי אהי"ו, ברוך יי מציון שוכן ירושלים הללויה, אין קדוש כיי אין בלתך ואין צור כאלהינו. ויא' שליחא: הקול 90 תנו כבוד לתורה קרב כהן עמוד רבי פלוני הכהן עמוד, וע' צבורא תורת יי תמימה... מאירת עינים, יי עוז לעמו יתן... בשלום. ופתחין לספר תורה בענין דההיא שבתא ויא' כהנא ברכו... המבורך, וע' צב' ברוך... ועד, ואו' ברוך... נותן התורה, וקורין בתורה כהן לוי וישראל תלתא גברי דלא לבצר מנהון ולא לאוסופי עליהון. ואי לא האוי כהנא בצבורא מקאים ליה לחדא מישי' (מישראל) במקום כהן ויא' שלי': הקול תנו כבוד לתורה אין לנו כהן לעמוד עמוד ר' פלוני במקום כהן עמוד, ומקים ליה לחדא מישי' וקורין בתורה תלתא גברי מישי' ולבחר דקארו ג' גברי מתקין ליה לספר תורה וקאים שלי' ואמר יהללו... לבדו, וקימין כל צבורא על רגליהון ועונין אחריי יהללו... הללויה. ומנח לה תורה בתיבותא ביקרה. ואית שליחא דאמר הכי יקום רבונון קמי ספר תורה וקימין כל צבורא על רגליהון ומנח ליה לספר תורה ביקרה. ומקדיש יתגדל ויתקדש עד לעלא לעלא מכל ברכאת שירתה תשבחתא ותחמתא דאמרינן בעלמא דא' אמין".

המגייה האלמוני הוסיף בגליון: „קודם דמפיק של' ספר תורה פתח רוממו וג' ואמרינן ציב' רוממו וג', יי אהינו אתה עניתם וג' רוממו וג'. ואומ' נסי ברה מר פלי ב' פ' עמוד פ' ב' פ' יקום כהנא ויפתח וכשרואה את הפסוק מברך ברכו ועונין ציבו' וג' ובתריה יאמר שליחא איכא לוי איכא לוי איכא 91 ויקום לוי, ואם אין לוי קרי כהן בדוכתייה. ואן הוה לוי לא נחת כהנא מן דוכתייה ונקיט סיפרא בידיה עד דקאי לוי ומשלים ליה לידיה ונחית 92".

90. ראה נספח ד.

91. עיי' סידור דב עמרם השלם, ח"א, עמ' 398 (מהדר' גולדשמידט, עמ' נס); סידור רס"ג, עמ' שסג.

92. על-ידי מנהג זה, שהקורא בתורה מוסר את ספר התורה לידי הקורא הבא אחריו, יתבאר לנו סגנון מאמרו של רב יהודה (ברכות נה, א): שלשה דבדים מקצרים ימיו

נספח ד

הקול = הגל

בין הנתונים הליטורגיים הכלולים בקטע אדלר הראויים לעיון ולדיון תופס מקום מיוחד מנהג החזן לפנות אל הקהל בקריאה: „הקול תנו כבוד לתורה“ למנהג זה מוקדשות השורות הבאות.

הקול! = האזינו! שימו לב! השימוש בביטוי⁹³ זה כדי להסב את תשומת לב הציבור לטכס חשוב בבית הכנסת מופיע במנהג רומניאה לפני הכרות החודש: „הקול! כל עמא הבו דעתיכון למשמע קל קידוש ירחא הדין כמה דגורו מרנו ורבנו חבורה קדישא דייתבין בארעא דישראל סנהדרין גדולה וסנהדרין קטנה“⁹⁴. הקראים בדמשק⁹⁵ השתמשו בו לעורר את הנוכחים להאזין לקריאת עשרת הדברות: „הקול! אחינו שמעו עשרת הדברים! ברוכים תהיו“ ויש לציין שמנהג זה לזרז את הציבור להתרכזות בשעת קריאת עשרת הדברות רווח בכמה קהילות. במנהג מצרים היתה נהוגה פורמולה זו⁹⁶: „אציתו ושמיעו קול פתגמא מתקראה אילו עשרת הדברים אשר נתן יי לאבותינו על הר סיני ברעש ברעד ברעם באימה ביראה רכב אלהים רבותים אלפי שגאן יי במ סיני בקדש“ הביטוי „הקול!“ ניתן להיתרגם בצורה קולעת: „אציתו ושמיעו!“ במנהג צרפת הקדמון⁹⁷ השתמשו בקריאה חגיגית החוזרת על מלת „אחינו“ שלוש פעמים: „אחינו, אחינו, אחינו! החלו לומר עשרת ההברות שנתן הקב"ה לישראל על ידי משה רבנו בהר סיני“.

הביטוי „הקול!“ המופיע בקטע אדלר פעמיים נשתבש בנוסחים המקובלים ל „הכל“: „הכל הבו גודל לאלהינו ותנו כבוד לתורה“ השתבשות זו בוודאי מקורה באי-הבנת מלה זו על-ידי השומעים⁹⁸. מעניין הוא, שבעל „אוצר התפילות“

ושנתיו של אדם, מי שנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא...
93. על „קול“ כמלת קריאה בתנ"ך ראה את המלון המקראי BDB, עמ' 877; אבן-עזרא לבראשית ד, י (קול! דמי אחיך צועקים וכו') ולשיר השירים ב, ח (קול! חדי הנה זה בא); פירוש שד"ל לישעיה יג, ד; נב, ה. תפיסה זו של „קול“ מקבלת כעת חיזוק חשוב מן העובדה, שהשימוש ב„הקול“ כמלת קריאה נשחמר בלשון בית הכנסת במקומות כלי-כך שונים כמו מנהגי בבל, רומניאה וקראי דמשק.

94. לפי כ"י פארמה המובא בהערה 88. והשווה ספר הזכרון ליצחק בן-צבני, ח"א, עמ' רכא.

95. ראה G. Margoliouth, Catalogue of the Heb. and Samaritan MSS of the British Museum 453, II.

96. לפי קטע-גניזה: TS H 12/11².

97. מחזור ויטרי, עמ' 336.

98. מאלף הוא להחלפת „קול“ ב„כל“, והפעם ככוונת מכוון, היא הצעתו של גרץ לגבי ישעיה נב, ח (עי' הערה 93): „קול צופיך נשאו קול“. מתוך שלא עמד על הזראת „קול“ כמלת קריאה, יצא לשבש את נוסח המסורה ולגרוס: „כל צופיך נשאו קול“. הצעתו זו, אם אמנם בסימן שאלה, היכנסה לחילופי הנוסחאות במהדורת התנ"ך זמפוריסמת על שם קיטל-קאהלי. וראה דברי C. Peters החריפים נגד „תיקונים“ שרירותיים מעין אלה ב- Biblica, 20 (1939), 292.

(ב, עיון תפילה) מגדיר את משמעותה של מלת „הכל” בדברים אלה: „והכל הוא קריאה לצבור לשמוע ולהאזין קריאת התורה”. הגדרה זו הולמת יפה את המונח הקול! ולא את הכל, אולם הוא הרגיש את המשמעות המתבקשת בהקשר זה והכניסה לתיבת הכל⁹⁹.

אותה השתבשות חלה גם בתפילה: על הכל¹⁰⁰ יתגדל ויתקדש וכו'. אף כאן הגירסה המקורית היתה: הקול! והקריאה נועדה להפנות את שימת לב הציבור לתפילה חשובה זו, שחשיבותה מתבטאת גם בזה, שנאמרה על ידי החזן תוך טכס מיוחד: כשהוא עומד על הבימה ובאחזו את ספר התורה בזרועו. „הקול” נשתבש ל„הכל”. עוד בימי דוד אבדורהם ובחוגו היתה הגירסה הרווחת: הכל יתגדל ויתקדש, ולא „על הכל”. מסתבר שתוספת תיבת על אינה אלא תיקון לשון שמגמתו להעניק משמעות כל שהיא לביטוי הכל שאינו מתקשר עם ההמשך שלאחריו: הכל יתגדל ויתקדש. הקושי בהבנת ביטוי זה בא לידי גילוי בולט בעובדה, שהיו פרשנים שהוציאו מלה פשוטה ושכיחה זו מהוראתה הרגילה ונתנו לה פירוש מיסטי. והרי דברי האבדורהם המאלפים¹⁰¹: „ועולה בספר לתיבה ואומר הכל יתגדל ויתקדש. יש מפרשים כי הכל היא מדה בשמים ששמה כל, וזהו (בראשית כד, א) וה' ברך את אברהם בכל. וזה הפירוש אינו מתישב על הלשון, שהרי אחרי כן הוא אומר שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה. והנכון בעיני כי הכל הוא מדבר כנגד הצבור, כלומר אתם הצבור כולכם אמרו יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה, לפי שברא העולם כמו שמספר הוולך. והראיה על זה מה שאומר אחרי כן: הכל תגו עוזו לאלהים¹⁰². ובמסכת סופרים¹⁰³ גורס: על הכל, ונכון הוא”.

99. זכבר הקדימו בזה יואל מיללער, מסכת סופרים (ליפסיה תרל"ח), עמ' 195. וראה גם מחזור ויטרי, עמ' 157.

100. יצחק בער, סידור עבודת ישראל, עמ' 224.

101. מהדו' ורשא, עמ' 70; מהדו' ירושלים, עמ' כז-קכק.

102. זהו נוסח ספרד במקום: „הכל הבו גודל לאלהינו” שבנוסח אשכנז. ועי' מסכת סופרים (בהערה הבאה).

103. יד, ו, מהדו' היגער, עמ' 259.

בשולי המאמר „לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון” *

מ א ת נ פ ת ל י ו י ד ר

א. ה ק ו ל ! ה ב ו ג ו ד ל ל א ל א ה י נ ו

במאמרי הנזכר הפניתי את תשומת הלב לביטוי „ה ק ו ל !” במשמעות מלת-קריאה: האזינו! שימו לב!, המופיע בקטע-גניזה באוסף אדלר בניו-יורק. בסדר הוצאת ספר התורה מכריז החזן: „ה ק ו ל ! תנו כבוד לתורה”. ביטוי זה נשתבש במרוצת הזמן ל „ה כ ל” בנוסחים הנהוגים היום, במנהג אשכנז: „ה כ ל ה ב ו ג ו ד ל ל א ל א ה י נ ו ו ת נ ו כ ב ו ד ל ת ו ר ה”, ובמנהג ספרד¹: „ה כ ל ת נ ו ע ו ז ל א ל א ה י מ ו ו ת נ ו כ ב ו ד ל ת ו ר ה”.

בינתיים עלה בידי למצוא מקור נוסף לשימוש בביטוי זה בהודמנות זו, והוא במחזור ארם צובה² (חלב), ויניציאה רפ”ו (1527), ח”א, בסדר הוצאת ספר תורה ביום חול (עמ’ נה א) וביום השבת (עמ’ קיג א). וזה נוסחו: „ה ק ו ל ! כ י ש מ י י א ק ר א ה ב ו ג ד ל ל א ל א ה י נ ו . ת נ ו ע ו ז ל א ל א ה י מ ו ו ת נ ו כ ב ו ד ל ת ו ר ה”.

(אשר לנוסח, לפנינו צירוף שתי הנוסחאות שנתאזרחו בשני המנהגים, אשכנז וספרד, בתוספת תחילת המקרא³, „כ י ש מ י י א ק ר א”. צירוף-נוסחאות הוא אחד הסימנים המאפיינים מנהג ארם צובה).

חשיבות מיוחדת נודעת למקור חדש זה. ממנו אנו רואים, שעל-אף העובדה שההשתבשות חלה בזמן מוקדם יחסית, ונשתרבה אפילו לכתב-היד של מסכת סופרים⁴, הגירסה המקורית הצליחה להתקיים עד לתקופת הדפוס ונשתמרה באחת הקהילות החשובות במזרח.

נמצא ישו לנו ארבעה מקורות לשימוש מלת „ה ק ו ל !” בבית הכנסת: מנהג בבל, ארם צובה, רומניאה וקראי דמשק. שניים הראשונים בקשר עם הוצאת ספר תורה, השלישי בהכרות החדש והרביעי בקשר עם קריאת עשרת הדברות. אמרתי כי אותה ההשתבשות מצוייה אף בתפילת „על הכל יתגדל ויתקדש וכו’”; אף שם היתה הגירסה המקורית: „ה ק ו ל ! י ת ג ד ל ו י ת ק ד ש ו כ ו ’”, ושעוד

* „סיני” כרך עח, תשל”ו, עמ’ צז—קכב.

1. כ”ה במסכת סופרים פ”ד, ה, מהדורת מ’ היגער, עמ’ 259.
2. מחזור זה יקר-המציאות מאד ודינו כדון כתב-יד. חלק א נדפס על קלף. צילום, שנעשה מן העותק שהיה בעבר בספריית ששון, נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
3. נראה שתוספת תחילת המקרא באה כדי לקיים את הכלל: „כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן ליה” (תענית כו ב; מגילה כב א).
4. היגער (שם) לא רשם שום חילוף-גירסה בנידונו. וכן היתה גירסת אבודרהם במסכת סופרים, ראה „סיני” שם, עמ’ קכב.

בימי ר' דוד אבודרהם היתה הנוסחה הרווחת תכל ולא על הכל. חומר נוסף⁵ לנדוננו מצוי בפירושו הערבי של המדקדק ופרשן המקרא, ר' יהודה אבן בלעם, לבמדבר טו טו:

„הקהל חקה אחת, הה"א הזאת (של הקהל) היא לקריאה והיא מעוטת-המציאות במובן זה, כמו: הדור אתם ראו דבר ה' (ירמיה ב לא), האמור בית יעקב (מיכה ב ז), האשה המנאפת (יחזקאל טו לב), היושבת בגנים (שה"ש ח יג). ומי שלא ישים לב שהיא לקריאה, לא ידע ענין דברי הקדמונים בסדר קריאת התורה: הכל יתגדל. ויש אומרים כי הם (הקדמונים) רוצים לומר: על כל יתגדל, וכיוצא בו באופנים שאינם נכונים. אלא הה"א לקריאה. והמובן שהוא קורא לאומה (לקהל) ואומר להם כי שם ה' יתגדל. הלא תראה שאמרו: הכל תנו עוזו לאלהים. וזה (הפירוש) ברור למי שמתבונן“.

מדברים אלו יוצא, ראשית, שהגירסה „הכל“, ולא „על הכל“, היתה הגירסה הבלעדית בספרד בימיו של רב יהודה אבן בלעם (מחצית השנייה של המאה הי"א), כדרך שהיתה כשלוש מאות שנים אחריו, במחצית השנייה של המאה הי"ד, בימיו של ר' דוד אבודרהם. שנית, הפיסקה מעידה על הקשיים והלבטים שגרמה מלה פשוטה ורגילה זו. אבן בלעם עצמו הצטרך „לגייס“, כביכול, תופעה לשונית שהוא מציינה כנדירה, כדי לבארה. ה"יש אומרים" נאלצו לפרש פירוש שרירותי, שאין לו על מה לסמוך, שהכוונה במלת „הכל“ היא „על כל“. ולפני אבן בלעם היו פירושים נוספים כיוצא בו, אלא שלא זיכה אותם באזכור מפורש. וכבר הזכרנו שהיו פרשנים שהתייאשו מדרך הפשט וביקשו להם מפלט בפירוש על דרך הסוד — פירוש שנדחה על-ידי אבודרהם, לא בגלל אופיו המיסטי, אלא משום שאינו מתיישב עם ההקשר⁶. על-ידי תגליתנו את הנוסח המקורי נחשפה הסיבה שגרמה לידי קשיי-ההבנה של תיבה שכיתה זו. הללו נובעים מן העובדה, שכל עצמה של תיבת „הכל“ אינה — בשני המקרים — אלא תוצאה של שיבוש-שמיעה, שגרר אחריו — במקרה השני — „תיקון“ (: על הכל) במגמה להעניק משמעות כלשהי⁷ לאותו שיבוש שאינו מתקשר עם הבא אחריו: תכל יתגדל ויתקדש שמו של מלך מלכי המלכים וכו'.

ב. רבנן ברכו את ה' המבורך *

בכרך החדש של „קובץ על יד“ היוצא לאור מטעם „חברת מקיצי נרדמים“,

5. העירני על כך פרופ' שרגא אברמסון ותודתי נתונה לו בזה. התרגום העברי הוא שלן, ראה מאמרו ב„טורי ישרון“, גליון לט, עמ' 12-13, שבו הוא מסב את תשומת הלב לגירסה: תכל יתגדל ויתקדש — גירסה „שלא זכתה לתשומת לב“ ושהיא מציינה, בצדק, כ„חידוש“. את המקור הערבי ראה: S. Fuchs, Studien über Abu Zakaria Jachja... Ibn Balam, Berlin, 1893, p. vii.

6. „סיני“ שם, עמ' קכב.

7. ראה, למשל, פירושו הדחוק של ר' יחיא צאלח, בעל הפירוש „עץ חיים“ לסידור מנהג תימן: „על הכל יתגדל ויתקדש וכו'... על הכל מוטל לגדל ולקדש וכו'“ (תכלאל, ירושלים, ח"א, עמ' סב ב). * „סיני“ שם, הערה 29.

סידרה חדשה, ספר ח, ירושלים תשל"ו, פירסם אפרים קופפר מאמר בשם „חזיונותיו של ר' אשר ז"ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן”. מאמר זה מפיץ אור חדש על אישיותו ופעולתו של יהודי אשכנזי, שחולל „תסיסה משיחית ורבת-ממדים והתעוררות של תשובה ביהדות איטליה ותפוצות הגולה האחרות” בסוף המאה החמש-עשרה ותחילת המאה השש-עשרה. החלק המעניין ביותר של אגרותי-חזיונותיו הוא, שיהודי אשכנזי זה, שפעל רק שנים מספר אחרי גירוש ספרד, יוצא בהתקפה חריפה נגד היהדות הספרדית, נגד תורת הדקדוק וההגייה העברית שלה, ובמיוחד נגד נוסח התפילה הספרדי. אגרת-הפולמוס, שבה הוא מותח בקורת על נוסח זה, כתובה בצורת חזיון. התפילה מופיעה אליו בחצות הלילה בדמות אשה לבושה שחורים, קובלת ומתאוננת על מר גורלה, על התמורות שעברו עליה בתהפוכות הזמן עד שהגיעה לכלל קביעות ויציבות עליידי חסידי אשכנז, ש,התחילו לסדר מהללי במדה ובמספר... וכתבו כל דבר בבירורים, אין להוסיף ואין לגרוע על אותם הדברים”. היא מתמרמת על אלה „המקצרים את הארוך ומאריכים את הקצר”, וכך עושים את מסורת התפילה של חסידי אשכנז פלסטר: „וכי לחנם טרחו דורשי רשומות * / להתפלל במדה ובמשקל ובמספר בנעימות / ולמה יבעטו העם בדברי אלהים חיים / להוסיף דברים כמעט כפליים”. האשה-התפילה מעניקה לו את הסמכות ומטילה עליו את התפקיד „לגדור הפרץ” ולשנות את המצב: „ותלך ותגיד לבני הגולה (= גולי ספרד), כי אותך ראיתי ראוי לזאת המלאכה”. היא מאיצה בו לפנות, בעל פה או בכתב, אל המנהיגים הרוחניים של הספרדיים על מנת שיתקנו את המעוות, ורק אז תסיר את הבגדים השחורים מעליה: „אז תלך אחר עצתי ואל תתעצל בדבר להתרשלה, ותלך אל ראשי הגולה (= גולת ספרד) והגד להם מה שראית ושמת, ואם תביש לדבר, תכתבהו כאשר ידעת, בקצור נמרץ למען ירוץ הקורא בו”.

ואמנם קיצר ר' אשר והסתפק בדברים כלליים ומיעט בדוגמאות. אחת הדוגמאות שהוא מעביר תחת שבט בקורתו, שכנראה העלתה את חמתו ביתר-עז, כלולה בפיסקה הבאה:

„וקצת אנשים מפרידים בזדונן / בין קדיש וברכו באמרם רבנן / שומו שמים על זה הקיצוץ / מה ענין רבנן בזה הנצוץ / רבנן הסרבנים עליהם חרה אפי / למה לא יסירו זה הדופי / ותלא מן ישתבח ותלאה אסור לדבר / ואיך מלת רבנן בנתים תחבר”.

המהדיר התקשה בהבנת פיסקה זו והציע שני הסברים. הראשון⁹: „רבנן” הוא קיצור של „קדיש דרבנן”. הוא כותב: „לא ברור למה הוא מתכוון, לא ידוע לנו על מנהג שיאמרו קדיש דרבנן, בקדיש שאחרי ישתבח”. ובמילואים שבסוף מאמרו¹⁰ הוא מציע הסבר אחר: „ואולי כוונתו לבקר את דעתו של הרא”ש המצדיק אלו „שאומרים יתברך וישתבח כשאומר תחון ברכו”, ומשווה ענין זה לאמירת „מודים דרבנן”, ראה שו”ת הרא”ש, כלל ד, יט; טור או”ח, סי’ נו”.

8. כך מכנה הטור חסידי אשכנז: „דורשי רשומות הם חסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפילות והברכות וכנגד מה נתקנו” (או”ח סי’ קיג).

9. „קובץ על יד”, שם, עמ’ 400, הערה 20.

10. שם, עמ’ 423.

המהדיר עצמו הרגיש, שהסברים אלו אינם בהם כדי להניח את הדעת. לאמתו של דבר, המדייק בדברי ר' אשר עשוי לראות כבר במבט ראשון, שהמדובר הוא במלה אחת ויחידה ולא בפסקה שלמה, כמו „קדיש דרבנן“ או „יתברך וישתבח“. וזה לשון הטכסט: „הזל מן ישתבח והלאה אסור לדבר / ואיך מלת רבנן בנתים תחבר“. הוזה אומר מלה ולא פסקה.

המלה שעליה הוא קורא תגר היא מלת רבנן, המפרידה בין „קדיש“ ל„ברכו“ והמהווה, לפי דעתו, הפסק במקום שאסור להפסיק. הדברים מתייחסים למנהג לומר: רבנן ברכו את ה' המבורך, שהיה נהוג בנוסחי ארם צובה¹¹, פרס¹² ובגדאד¹³, מצא לו מהלכים גם בארץ ישראל¹³, ועקבותיו לא נעלמו עד היום הזה¹³.

נראה שר' אשר לעמליין ראה את המנהג הנידון בצפת, ששם כתב את אגרת-חזונו המכילה את בקורתו על נוסח התפילה הספרדי. האגרת, שנכתבה בשנת 1509, מתחילה בדברים אלו: „שמעו שמוע מלתי / בזמן שבמדינת צפת הייתי“ ומסתיימת: „כתבתי זה כאלו חזיון / בצפת בגליל העליון“. אין סיבה מספקת להוציא דברים אלו מפשוטם ולראות בהם אך-ורק רמז משיחי, ולא ציון מקום הכותב — אפשרות שנשקלה בהסתייגות, על-ידי המהדיר¹⁴. גם במכתבו אל ר' שמואל כהן צדק הוא אומר: „כי במדינת צפת בגליל העליון כתבתי זאת“.

ר' אשר לעמליין דייק וכתב „קצת אנשים“, כלומר אין זה מנהג מקובל על הכל, אלא מנהג חוגים מצומצמים. חבל שלא גילה לנו את זהותם העדתית של „קצת אנשים“.

11. ראה מאמרי הנזכר, הערה 29. ויש להוסיף: מחזור ארם צובה, ויניציאה רפ"ו, לפי המנהג המשתקף בו הקדימו מלת „רבנן“ לברכו בכל הזמנות, והרי תריסר מקומות בחלק א: נה ב; נט ב; סא ב; סט א; עא א; עח א; קב א; קיג א; קסו א; קעא א; ריב ב; רלה א.

12. ראה המקורות שהובאו במאמרי, הערה 29.

13. עי' להלן בפנים.

14. שם, עמ' 392. התוספת „בגליל העליון“, הנראית מיותרת, כוונתה אולי לרמז ולזהכיר כי התגלות המשיח תהיה בצפת. גם מחברים אחרים, שדבר אין להם עם שאיפות משיחיות, נוהגים לכתוב כך. ר' יששכר ן' סוסאן בספרו „עבור שנים“ (ויניציאה 1579) כמעט בכל פעם שהוא מזכיר צפת, עיר מגוריו, הוא מוסיף „שבגליל העליון“. והרי שמונה דוגמאות: ד א; ה ב; כג א; לב א; נא ב; נה ב; נט ב (פעמיים). וכן עשה ר' שלמה שלומיל מינישטרל באגרותיו, ראה אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 196, 197, 203, 204 (מומחי צפת בוודאי ידעו להוסיף דוגמאות אחרות). בנוגע להתגלות המשיח בגליל ראה N. Wieder, *The Judean Scrolls & Karaism*, London 1962, p. 21 f, וביחוד הערה 4. ולגבי צפת במיוחד, יש להצביע על הציפיה בין יהודי צפת, כפי שנמסרה על-ידי נוסעים נוצרים, שהמשיח יולד שם או שהופעתו הראשונה תתקיים בעיר זו, עי' ברסלבסקי,

ציון ה (ת"ש), עמ' 48; מיכאל איש-שלום, „מסע ארץ ישראל לג'והן סאנדרסון“, ירושלים מחקרי א"י, תשי"ג, עמ' קמח, קמט; ספונות ז (תשכ"ג), עמ' רח; מסעי נוצרים לארץ ישראל (תל-אביב 1965), עמ' 312.

האם השתייכו אף הם לגולי ספרד שהתיישבו בצפת? אם כך הוא הדבר, הרי נובעת מזה מסקנה חשובה, שמנהג זה, אם אמנם לא היה נחלת כלל הספרדים, הרי לכל הפחות מצא לו מהלכים בחוגים מסויימים, אם גם מצומצמים, בספרד עצמה. הקושי בהנחה זו הוא, שאין למצוא זכר למנהג זה בספרות ההלכה והמנהגים של חכמי ספרד בימי הביניים, וכבר העיד ר' אברהם חיים אדאדי¹⁵ (טריפולי וצפת; 1801—1874): „חיפשתי בספרי דבי רב ולא מצאתי מי שהביא זה“ (ויצוין שחכם זה נתן את דעתו להתחקות על מקורות המנהגים וזגוליהם). ברם קושי זה אינו חמור ביותר, שהרי, כאמור, המדובר הוא לא במנהג נפוץ, אלא במנהג יחידים, ואפשר שמטעם זה לא הוקדשה לו תשומת הלב בספרות ההלכה והמנהגים.

מאיך גיטא, יתכן ש„קצת אנשים“ מתייחס אל יוצאי ארצות אחרות, כמו פרס, עיראק וסוריה, שהצטרפו אל קהל הספרדים בצפת והתפללו בבית הכנסת שלהם¹⁶, ור' אשר לא הבחין ביניהם. האפשרות האחרונה מסתברת יותר.

במרוצת הזמן צומצם היקפו של המנהג הגידון. לפי הנוהג המתגלה בנוסחי פרס וארם צובה, שאליהם מצטרפת כעת עדותו של ר' אשר לעמליין, הקדימו מלת „רבנן“ אפילו לברכו לפני „יוצר אור“. אולם ר' אברהם חיים אדאדי¹⁷, המדבר על המצב בארץ ישראל באמצע המאה הי"ט, יודע רק על המנהג לאומרה בהודמנות אחת בלבד: לפני קריאת התורה. ובנוגע למדת תפוצתו הוא קובע: „המנהג בארץ הציבי מרבית העם ומת"ח (ומרבית תלמידי חכמים) אומרים: רבנן ברכו את ה' המבורך“ לעומתו החכם ר' יוסף חיים (1833—1909), גדול רבני בגדאד בדורות האחרונים, שביקר בארץ ישראל בשנת 1869, לא נתקל שם במנהג זה כלל. ואפילו בעירו, בגדאד, לא אמרו „רבנן“ לפני „יוצר אור“ או לפני ברכו בתפילת ערבית. אולם אמרו לפני ברכו אחר התפילה, שחרית וערבית¹⁸.

חילופי-נוהג אלה משתקפים בסידורים המתהלכים כיום בישראל. לדוגמה: ב„סידור שלם אור ישרים“ לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח בארץ ישראל ובחוץ לארץ“, ירושלים תש"ד, מופיע המנהג מלבד לפני קריאת התורה גם לפני „עלינו לשבח“ בסוף התפילה. ובכל המקומות מלת רבנן סגורה בסוגריים, לרמוז שאין זה מנהג מקובל על הכל. אולם בסידור „תפילה למשה לפי מנהג הספרדים ועדות המזרח, ערוך מסודר ומבואר בידי משה רבי“, רמת גן תשל"ב, מוגבל המנהג לברכו לפני קריאת התורה, וגם בהודמנות יחידה זו נתונה מלת „רבנן“ בסוגריים מטעם הנזכר. והרי מספר תיקונים והוספות אחרים:

15. ראה השומר אמת, ליוורנו 1849, סי' י, סעיף א.
16. ר' משה באסולה שביקר בארץ ישראל בשנת 1521, כשתים עשרה שנה אחרי תאריך אגרת-הפולמוס, לא מצא בצפת אלא שלושה בתי כנסיות: של ספרדים, של מוריסקים (= מסתעריים; תושבי הארץ הקדומים), ושל מערביים (בני מגרב, יוצאי צפון אפריקה), ראה מסעות א"י לר' משה באסולה, מהד' י' בן-צבי, ירושלים תרח"ץ, עמ' 43.
17. השומר אמת, שם.
18. ראה בן איש חי, חלק א, פרשת ויחי, סי' יג; פרשת כי תשא, סי' יח.

הערה 9, צ"ל: IV A 2.

הערה 29, יש להוסיף שבמחזור ארם צובה, רפ"ז, השתמשו בפורמולה: מרשות רבותינו וכו' גם קודם תקיעת שופר: „להקדים, הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו. מרשות רבותינו ועונין מרשות שמים (כך!) ברוך... לשמוע קול שופר”.

ובנוגע לברכת המזון, יש להוסיף שהפורמולה מופיעה אף בקטע-גניזה שממנו פרסם שכטר בפעם הראשונה את הנוסח הארץ-ישראלי של תפילת שמונה עשרה (JQR, כרך י [1898], עמ' 658): „פאד'א פרג מן אכלה (וכשגמר סעודתו) יברך: הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו, מרשות רבותינו מרשות השמים”.

בסוף הערה 29 צ"ל: כי תשא.

הערה 54: אחרי בדיקה נוספת של כתבי-יד קיימבריג' Add. 3127, נוכחתי, שהכתוב בגליון הוא: „ספר המחכים”.